

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**GÜMÜŞHANE ve ÇEVRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ
(1895 – 1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERAP AKTAŞ

HAZİRAN 2008

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
TARİH PROGRAMI

GÜMÜŞHANE ve ÇEVRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ
(1895 – 1918)

Serap AKTAŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü’nce
Bilim Uzmanı (Tarih)

Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez’dir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 24. 06. 2008

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 18. 07. 2008

Tezim Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Necmettin ALKAN

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Osman PEHLİVAN

HAZİRAN – 2008

TRABZON

0. SUNUŞ

00.Önsöz

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren idaresi altında bulunan bütün milletleri hoşgörölü ve adil bir şekilde yönetmiştir. Asırlarca Osmanlı yönetiminde yaşamış olan Ermeniler, devletin her tarafında güvenlik içinde can, mal, ırz ve namusları emniyet altında; dini açıdan serbest ve ekonomik açıdan refah içinde hiçbir sıkıntı çekmeden hayatlarını idame ettirmişlerdi. Bu süreçte Ermeniler, Osmanlı Devleti'yle öylesine bütünleşmişlerdi ki, devletin "millet-i sadıka"sı olmuşlardı. Fakat devletin zayıflamasıyla birlikte her alanda olduğu gibi, Ermenilerle de sorunlar çıkmaya başlamıştı. Özellikle Avrupalı Devletlerin de bu durumdan istifade etmek için devreye girmesiyle, başta Ermeni Meselesi olmak üzere, diğer sorunlar devletin başını ciddi olarak ağrıtmaya başlamıştı.

Bu şekilde başlayan Ermeni Hadiseleri, Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde ve yerleşim birimlerinde kendisini hissettirmiştir. O tarihlerde Osmanlı idari yapısında Sancak olarak yer alan Gümüşhane de bunlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Meselesi'nin çıkış nedenlerini inceleyip, buna bağlı olarak Ermeni Meselesi'nin Gümüşhane'ye nasıl yansıdığını belirlemeye çalıştık.

Bu çalışmanın konu seçiminde, hazırlanmasında, konunun gelişimi ile ilgili fikirleriyle ve Almanca eserlerin tercümesiyle desteğini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Necmettin Alkan'a ve arkadaşım Zehra Arslan'a teşekkür ederim.

01. İçindekiler

	Sayfa Nr.
0. SUNUŞ	III
00. Önsöz.....	III
01. İçindekiler	IV-V
02. Özet	VI
03. Summary	VII
04. Tablolar Listesi	VIII
05. Kısaltmalar Listesi	IX
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. II. ABDULHAMİD DEVRİNDE ERMENİ OLAYLARININ NEDENLERİ	5-23
10. Osmanlı Yönetimi Ve Ermeni Milletinin Oluşması	5-9
11. II.Abdülhamid Devrinde Büyük Devletlerin Ermeni Olaylarına Tesirleri	9-10
110. Rusya 'nın Tesiri	10-13
111. İngiltere'nin Tesiri	13-15
112. Fransa'nın Tesiri	15-17
113. ABD'nin Tesiri	17-20
114.Ermeni Meselesi'nin Milletlerarası Boyut Kazanması	20-21
12. Komitelerin Kurulması ve İsyanların Başlaması	22-23

İKİNCİ BÖLÜM

2. 19. YÜZYIL'DA GÜMÜŞHANE VE ÇEVRESİNDE ERMENİLER.....	24-41
20. 19. Yüzyıl'da Gümüşhane'nin İdari ve Coğrafi Yapısı.....	24-27

21. 19. Yüzyıl'da Gümüşhane Sancağı'nın Nüfus Yapısı ve Ermeniler	27-39
22. Gümüşhane'deki Ermenilerin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayatları	39-41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GÜMÜŞHANE VE CİVARINDA ERMENİ FAALİYETLERİ (1895-1918).....	42-62
30. 1895 – 1914 Ermeni Hadiseleri	42-51
31. I. Dünya Savaşı'nda ve Sevk ve İskan Sırasında Gümüşhane	51-53
32. İşgal Sırasında Ermeni Olayları.....	53-62
4. SONUÇ.....	63-67
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	68-75
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

02. Özet

Çalışmada, II. Abdulhamid Dönemi Ermeni Meselesi'nin çıkış nedenleri ve bu meselenin Osmanlı coğrafyasında küçük bir sancak olan Gümüşhane'ye yansımaları araştırılmıştır. 1890'lı yıllardan başlayarak 1915'e kadar devam eden olayları ele aldık; sebepleri ve sonuçlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

Gümüşhane; geniş Osmanlı coğrafyasının bir parçası olarak, farklı etnik ve dini yapıya sahip insanların yaşadıkları bir yerleşim birimidir. Gümüşhane'de Türkler, Rumlar ve Ermeniler uzun yıllar boyunca bir arada yaşamışlardır. Ancak başta Gümüşhane olmak üzere Kelkit, Şiran, Torul ve Köse'de Ermeni nüfusu hiçbir zaman çok fazla olmamıştır.

Gümüşhane'de Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki iyi ilişkiler yüzyıllar boyunca devam ettikten sonra, 1828–1829 Osmanlı-Rus Harbi'yle birlikte bozulmaya başlamıştır. Bozulmaya başlayan ilişkiler, savaşın kaybedilmesiyle Rus korkusunun ortaya çıkması, hicret endişesi ve Rusların yanında yer alan Ermenilerin Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran, Erzincan ve Tercan'da halka yaptıkları zulüm ile iyice gerginleşmiştir. Türk Ermeni ilişkileri, bir daha eski haline gelmemiş ve bu durum I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.

İlk bölümde Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışı ve Avrupalı devletlerin bu meseleye bakışları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için nüfusun dini ve etnik karakterleri incelenmiştir. Gümüşhane'de Ermeni Olayları başlığı altında Merkezde, ilçelerinde ve köylerinde yaşanan olaylara yer verilmiştir. Araştırmamızın sonucu olarak, Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni olaylarının Osmanlı genelindekilerle paralellik arz ettiği söylenebilir.

03. Summary

This study deals with the underlying reasons for the Armenian Problem during the reign of Abdulhamid II and its reflections on Gümüşhane, which was a small county within the borders of the Ottoman Empire. The events occurring from 1890s to 1915, with their causes and consequences, have been the main focus of this study.

Gümüşhane was a small province of the vast geography of Ottoman Empire, in which peoples from various ethnic and religious origins used to live. Turks, Greeks and Armenians lived together sharing the same lands for a long time. Nevertheless, there were not many Armenian people living in particularly Gümüşhane and its surrounding towns, namely Kelkit, Şiran, Torul and Köse.

After centuries of peaceful relationships, Turkish and Armenian peoples in Gümüşhane started to experience problems due to the 1828-1829 battle between the Ottomans and the Russians. These problems were aggravated by the Russian-phobia among Turkish people after the defeat, the fear of migration, and the atrocities committed by the Armenians in Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran, Erzincan and Tercan, who were the allies of the Russian army during this battle. After these events, Turkish-Armenian relationships never became as they were before, and the problems lasted until the end of the WW I.

The first part of the study dwells on the origin of the Armenian problem and on the western nations' views of the problem. The second part deals with the ethnic and cultural and religious characteristics of the population living in this area in order to clarify the issue a little more appropriately. In another part, under the title of 'Armenian Atrocities in Gümüşhane', the study refers to the events and problems experienced by the people in the city center and the surrounding towns and villages. As a result, the study reveals that the Turkish-Armenian problem and the Armenian Atrocities in Gümüşhane resemble very much those in the entire geography of the Ottoman Empire.

04. Tablolar Listesi

Tablo Nr.	Tablonun Adı	Sayfa Nr.
1	1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağında Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı	28
2	1877-78 Osmanlı Devletinin Nüfusu	29
3	1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı'nın Nüfusu	29
4	1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı	30
5	1881-82 / 1893 Döneminde Gümüşhane Sancağı Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı	31
6	1900 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı'nın Ermeni ve Müslüman Nüfus Dağılımı	33
7	1904 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı'nın Nüfusu	33
8	1906 - 1907 Yıllarında Yapılan Nüfus Sayımına Göre Gümüşhane'de Nüfus	34
9	1914 Yılında Yapılan Nüfus Sayımına Göre Gümüşhane'de toplam Nüfus	35
10	1869 ve 1881 Trabzon Vilayet Salnamelerinde Gümüşhane Sancağındaki Hane ve Köy Sayıları	36
11	1869 Trabzon Vilayet Salnamesinde Gümüşhane Sancağı'ndaki Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarının Etnik ve Dinsel Dağılımı	37

05. Kısaltmalar Listesi

A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Mühümme
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH. EUM.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye
Edt.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Siyasi
İ. ASK.	: İrade Askeri
md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nr.	: Numara
s.	: sayfa
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Trc	: Tercüme
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
Y. HUS.	: Yıldız Hususi Maruzat
Y. MTV.	: Yıldız Sadaret Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Parekende Mabeyn Başkitabeti
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Parekende
Y. PRK. UM.	: Yıldız Parekende Umum Vilayetler Tahriratı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK. DH.	: Yıldız Perekende Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
YPRK. A.	: Yıldız Parekende Askeri

GİRİŞ

Çok milletli ve dinli bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, bu özelliklerini daha fazla devam ettirememiş; 19. yüzyıldan itibaren çözülmeye başlamıştı. Osmanlı şemsiyesi altında asırlar boyu huzur içinde hayatlarını sürdüren gayrimüslimler, artık devletten ayrılarak kendi milli devletlerine sahip olma hevesine kapılmışlardı. Bu süreç önce Balkanlar'da başladıktan ve başarılı olduktan sonra, Anadolu'ya sıçramıştı. En sonunda Anadolu'da başlayan bu ayrışmada bu kez sahneye Ermeniler çıkmışlardı.

Balkanlar'daki Hıristiyanları kendine model alan Ermeni ayrılıkçılar, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için 19. yüzyılın sonlarından itibaren fiili olarak harekete geçmişlerdir. Ermeni "milliyetçi" ayaklanmasının oluşması ise, çok daha öncesinde başlamıştı. Birinci bölümde de görüleceği gibi, uzun bir süreçte oluşan Ermeni milliyetçiliği, daha sonra harekete geçerek hedefine ulaşmaya gayret etmiştir.

Bu şekilde başlayan Ermeni Hadiseleri, Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde kendini hissettirmiştir. Devletin başşehri İstanbul olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde; vilayet, sancak, nahiye ve köyünde Ermeni isyanları yaşanmıştır. Böylece irili ufaklı yerleşim birimlerinde isyan eden Ermeniler, bu şekilde genel bir isyan çıkarmayı düşünmüşlerdi. Böylece Avrupalı devletler ve kamuoyunun desteğini alarak onların müdahale etmesiyle amaçlarına ulaşacaklardı. Sonuçları itibarıyla binlerce masum insan hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'ni bu şekilde yıllarca meşgul eden Ermeni Hadiseleri o tarihlerde mütevazı bir Osmanlı Sancağı olan Gümüşhane ve ona bağlı yerleşim birimlerinde de kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Bu çalışmamızda Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni Hadiselerini ele aldık.

Araştırmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkması ele alınmıştır. Özellikle de II. Abdülhamid Dönemi'ndeki

Ermeni Olayları üzerinde yoğunlaşmaya çalıştık. İkinci bölümde; 19. Yüzyıl'da Gümüşhane'nin idari ve coğrafi yapısı, 19. Yüzyıl'da Gümüşhane Sancağı'nın nüfus yapısı ve Gümüşhane'deki Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni Olaylarına temas edilmiştir. Bu bölümde II. Abdülhamid dönemi hadiseleri ve 1915 Tehcir Hadisesi sırasında yaşanan hadiseler ele alınmıştır. Çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlara, değerlendirmeler başlığı altında temas edilmektedir.

Ermeni meselesi ile ilgili gerek Türkçe gerekse birçok yabancı dilde eserler yazılmıştır. Ancak hem Karadeniz Bölgesi'nde hem de Gümüşhane'de Ermeni Meselesi ile ilgili müstakil eserlerin sayısı çok azdır. Çalışmamızda, başta arşiv vesikaları olmak üzere, hatıratlar ve araştırma eserlerine müracaat edilmiştir.

Araştırmamızda kullandığımız arşiv vesikalarının birçoğunu telgraf suretleri teşkil etmektedir. Telgraf suretlerinin yanı sıra tahriratlardan, iradelerden ve mahkeme tutanaklarından da yararlanılmıştır.

19. yüzyılda Gümüşhane Sancağı'nın demografik yapısı hakkındaki bilgilere salnamelerden ve Kemal Karpat'ın, "Osmanlı Nüfusu (1830 – 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri" adlı kitabından; idari ve coğrafi yapısı ile ilgili bilgilere seyyahların hatıratlarından ve Selahattin Tozlu'nun "19. Yüzyıl'da Gümüşhane" adlı kitabından ulaştık.

Sabri Özcan San, "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler, Aileler ve Hikâyeler" adlı makalesinden, Ahmet Şerif'in "Anadolu'da Tanın" adlı kitabından ve Gürsoy Şahin'in "Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri" kitabından yararlanarak Gümüşhane'deki Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatları hakkındaki bilgileri elde ettik.

1890'lı yıllarda Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni olaylarını incelerken, arşiv vesikalarından ve Dönemin Dâhiliye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın "Ermeni Olayları Tarihi" kitabından yararlandık.

I. Dünya Savaşı ve Sevk ve İskân sırasında Gümüşhane Sancağı'nda yaşanan hadiselerle ilgili bilgilere ise; arşiv vesikalarından, Selahattin Tozlu'nun "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri" adlı makalesinden, Yunus Özger'in "1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları" kitabından, Sabri Özcan San'ın "Rusların Gümüşhane İlini İşgali" kitabından, Ahmet Refik Altınay'ın "Kafkas Yollarında" kitabından, Kazım Karabekir'in "İstiklal Harbimiz" adlı kitabından ulaştık.

Rus Ordusu içerisinde bulunan Ermeni asker ve çetelerin, gerek işgal sırasında ve gerekse işgal edilen topraklardan Rus asker ve subayların çekilmesiyle oluşan otorite boşluğundan yararlanarak yaptıkları mezalimi ise; ikinci baskısı 1919 yılında yapılan Osmanlıca "İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesa'ika Müstenid Ma'lumat" adlı askeri yayından öğreniyoruz. Belgelerden meydana gelen bu kitap, ilk olarak 1918 yılında "İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesa'ika Müstenid Ma'lumat" adıyla Arap harfleriyle Osmanlıca olarak basılmıştır. Ancak birinci baskısının Ermeniler tarafından para ile piyasadan ve kütüphanelerden toplattırılması üzerine, Osmanlı Genelkurmay'ında görevli İsmet (İnönü) Bey, 1919 Şubat'ında ikinci baskısını yaptırmıştır. Aynı yıl, bu kitabın Fransızca tercümesi "Dokuments Relatifs Aux Atrocités commises par les Arméniens Sur la Population Musulmane" adıyla 73 sayfa halinde "Milli Kongre" yayınları arasında İstanbul'da bastırılmıştır.¹

"İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesa'ika Müstenid Ma'lumat" adlı kitap, çeşitli yazarlar tarafından Osmanlıca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Halil Kemal Türközü tarafından 1982 yılında "Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi" adıyla ayına hazırlanmıştır. Emin Kutluğ bu kitabı, "Ermeni Katliamı" adıyla tercüme etmiştir. Mesut Çapa, "Rus İşgali Sonrası Doğu Anadolu'da Ermeni Mezalimi" adlı makalesinde "İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesa'ika Müstenid Ma'lumat" adlı kitabın Tercümelerini kullanmıştır. Bu kitap, 1917 – 1918 yıllarında, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Türklere karşı yapılan Ermeni mezalimini belgelerle ortaya koymaktadır.

Biz bu çalışmamızda, çeşitli kitap ve makalelerde parça parça halinde bulunan bilgileri arşiv vesikalarıyla da destekleyerek bir bütün haline getirmeye çalıştık. Bizim bu

¹ Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara 1983, s.XI.

çalışmamızdan evvel akademik anlamda Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni Meselesi ile alakalı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

1890'lı yıllarda Gümüşhane'deki Ermeni olaylarının sadece Hüseyin Nazım Paşa'nın kitabında bahsi geçmektedir. Selahattin Tozlu'nun makalesinde ve "İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesa'ika Müstenid Ma'lumat" adlı kitapta ise daha çok I. Dünya Savaşı ve İşgal sırasında yaşanan hadiselere yer verilmiştir. Sabri Özcan San'ın kitabı ise işgal yıllarında yaşayan insanların anlattıklarıyla yani hatırat tarzında yazılmıştır.

1890'lı yıllardan başlayarak I. Dünya Savaşı yıllarına kadar Gümüşhane için Ermeni Hadiselerinde büyük bir boşluk vardı. Biz bu çalışmamız ile bu boşluğu doldurmaya çalıştık.

I. BÖLÜM

1. II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE ERMENİ OLAYLARININ NEDENLERİ

10. Osmanlı Yönetimi Ve Ermeni Milletinin Oluşması

Osmanlı Devleti coğrafi olarak Batı'da Balkanlar'ı fethetmiş, Doğu'da bugünkü İran'ın iç bölgelerine sarkmış, güneyde Ortadoğu coğrafyasının hepsini sınırlarına katmış ve Kuzey'de Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmişti. Osmanlı coğrafyasının bu şekilde büyümesi, beraberinde buralarda yaşayan farklı ırk ve dinlere mensup milletlerin de Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi demektir. Merkezde Türkler, onun etrafında Bulgar, Sırp, Boşnak, Grek, Ulah, Rum, Arnavut, Çerkez, Arap, Süryani, Yezidi, Kürt ve Ermeni gibi milletler Osmanlı çatısı altında yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin bütün bu farklılıkları tek bir çatı altında toplaması ve başarılı bir şekilde yüzyıllar boyunca idare etmesi; bunu yaparken de aralarındaki çatışmaları ve ihtilafları en aza indirecek etnik bir örgütlenme yerine dini/inancı esas alan Millet Sistemi vasıtasıyla olmuştur.²

Klasik İslam hukukuna dayanan Millet Sistemi, Osmanlı hâkimiyetindeki bütün dini grupların kendi din adamları riyaseti altında otonom bir idareye sahip olarak yönetilmesi şeklinde tarif edilmektedir.³ Osmanlı Devleti bu şekilde gayrimüslimlere kendi liderlerini seçme ve bu liderlerin başkanlığında dini, idari, adli alanda kendi kurum ve kurallarını belirleme ve düzenleme hakkı vermiştir.

Bu sistemde Osmanlı tebaası, etnik köken ve lisan aidiyetine göre değil, dini ve mezhebî aidiyete göre teşkilatlandırılmaya ve idare edilmeye çalışılmıştır.⁴

² Necmettin Alkan, "Osmanlı Millet Sistemi'nin Hristiyan Azınlıkların Milletleşme Sürecine Etkileri", **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, Trabzon 2007, s.156.

³ Alkan, **a.g.m.**, s.156.

⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", **Türkler**, Cilt 10, s. 218.

Osmanlı Devleti bir yandan güçlü bir merkezi yönetim yapısı kurarken, aynı zamanda geniş bir dini özgürlük ve cemaatsel özerkliğe dayanan bir sistem kurmuştur. Temelde çoğulculuk, farklılıklara anlayış gösterme ve yerinden yönetime dayalı olan sistem, coğrafi olarak taşraya, kurumsal olarak da cemaatlere doğru uzanmış, böylece merkezle yerel unsurlar arasında bir denge oluşturmuştur. Millet sistemi, çağdaş anayasaların en önemli ilkelerinden olan din ve vicdan özgürlüğünü dönemin koşulları içinde geniş bir biçimde sağlamış ve böylece azınlıkların ulusal ve dini kimliklerini korumalarına hizmet etmiştir.⁵

Millet sistemi ile idare edilen gayrimüslim topluluklar uzun yıllar boyunca, milliyetçilik akımlarının çıkmasına kadar, genellikle mutlu bir biçimde hayatlarını Müslümanlarla yan yana sürdürmüşlerdir. Tarihte eşine ender rastlanan bir başarıyla farklı etnik ve dini toplulukları uzun süre bir arada ve barış içinde yaşatan Osmanlı Devleti, her dini dairenin kendi özerk alanı içinde tasarrufta bulunabilmeyi, dini ve idari hareket serbestliğine sahip olabilmeyi öngören “*millet sistemi*” sayesinde uzun bir süre belirli bir düzen içinde kalmayı başarabilmiştir.⁶

Balkanlar’da ve diğer bölgelerde kabileler halinde ve dağınık bir şekilde yaşayan ve farklı diller veya lehçeler konuşan bu milletler, Osmanlı Millet Sistemi altında kilise merkezli tek bir çatı altında örgütlenme fırsatına sahip olmuşlardı.⁷

Osmanlı merkezi otoritesinin azınlıklara sağladığı özgürlükler, dini ve milli bilinçlerini muhafaza ettirmelerine ve hatta oluşturmalarına; zamanla daha da geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Bu bilinçlenme bir süre sonra, ufak bir dış müdahale ile harekete geçecek bir olgunluğa ulaşmıştır. Modern milliyetçilik hareketlerinin başladığı sıralarda bu hareketten etkilenerek milli talepleri gündeme getirecek bir şuurun kendilerinde oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸

⁵ Veysel Bilgiç, “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara 2003, s.77-78.

⁶ Turgay Uzun, “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ayrılmakçı Ermeni Hareketlerinin Doğuşu”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara 2003, s.191.

⁷ Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Recep Boztemur (Trc), Ankara 2004, s.17.

⁸ Alkan, **a.g.m.**, s.159.

Ermeniler de diğer azınlıklar gibi millet sisteminin kendilerine verdiği hak ve imkânları bağımsızlık amacıyla kullanmışlardır. Ermeniler, sahip olduğu haklar, devlet bürokrasisi içindeki yerleri ve Türklerle kurdukları ilişkilere rağmen, dışarıdan desteklenen ayrılıkçı bir hareket başlatmış ve bu silahlı hareket etkileri günümüze kadar gelecek sonuçlar doğurmuştur.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde huzur, güven ve refah içinde yaşayıp ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda kalkınmasına başarıyla katkıda bulunmuşlardır. Ermenilerin Türk halkına ve devletine sadık olarak verdikleri hizmetlerden dolayı kendilerine “*millet-i sadıka*” ünvanı verilmiştir.⁹

Aralarında mezhep birliği olmaması, yaşadıkları yerlerde ekseriyet teşkil etmemeleri, Türklerin hoşgörülü idaresi sebebiyle, Ermeniler diğer azınlıklara göre Türklerle en fazla kaynaşan topluluk olmuştur.¹⁰ Bu durumu Prusyalı Helmut von Moltke'de¹¹ tespit etmiştir. Moltke, 9 Şubat 1836 tarihli mektubunda; İstanbul'da serasker Mehmet Hüsrev Paşa'nın baş tercümanı Mardiraki'nin evinde misafir edilmiştir. Bu zat, Arnavutköy'de oturan zengin bir Ermeni'dir. Moltke; “*Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkündür. Hâkim milletin adetlerinden, hatta lisanından çok şey almışlardır. Hıristiyan olduklarından dinleri onların bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları gibi gözden irak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görünüyor*” demektedir. İki hafta misafir kaldığı bu Ermeni ailesinin hayatı hakkında bilgi verirken şunları yazıyor: “*Yemekler tamamıyla Türk tarzında; koyun eti ve pilav yemeğin temelini teşkil ediyor. Gelen birçok yemeklerin ikisinden bir mutlaka tatlıdır*”.¹²

19. yüzyılda Ermenilerin milletleşme süreçleri iyice hızlanmıştır. Ermeniler 1821 Rum İsyanı sonrasında her türlü devlet memuriyetinde büyük ölçüde yer almışlardır. II. Mahmud döneminde sadakatlerinin delili olarak kalpaklarına tuğra takmalarına müsaade

⁹ Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983, s.50.

¹⁰ Abdurrahman Çaycı, Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara 2006, s.13.

¹¹ Moltke, 1835 yılında Osmanlı Devleti'ne gelerek sözleşmeli olarak Osmanlı hizmetine girmiştir. Bu hizmete bulunduğu süre zarfında Osmanlı Ordusu'nu ıslah etmeye çalışmıştır.

¹² Nejat Göyünç, “Türk Ermeni Kültür İlişkileri”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara 2002, s.22–23.

edilmiştir.¹³ 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarından sonra Ermenilere verilen imkânlar daha da arttırılmıştır.

1860 tarihinde “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*” çıkana kadar ermeni patriği, Katagikosluğun kendisine vermiş olduğu yetkiye dayanarak ruhani reisleri isterse meslekten çıkarabilir, yerlerini değiştirebilir, ayinlerini yasaklayabilirdi. Patrik hükümete karşı sorumlu kişi idi. Bu yüzden adamlarıyla birlikte “*haraç*” bile toplardı. M. Varantyan, o tarihlerdeki Ermenilerin durumlarını şöyle anlatır: “*Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine göre, kültüründe, tarihinde, dilinde, edebiyatında çok güçlü ve hürdü. 19. yüzyıl başında Avrupa henüz Ermenileri tanııyordu. Yeryüzüne dağılan tüccarlar da, kendi çıkar hesaplarından başka bir şey düşünmeyen ve Yahudiler gibi vatansız, milletsiz, serseri ve bahtsız olarak tanııyordu.*”¹⁴

Türkiye Ermenileri arasında Katolik propagandaları ilk olarak 1641’de Patrikhane’nin Samatya’dan Kumkapı’ya aktarılması sıralarında ortaya çıkmıştır. Türkiye’deki Ermeniler İsa’da bir yaradılış kabul ediyorlardı ve kendilerine Lusavorçagan deniliyordu. Bu tarihlerde İstanbul’da yaşayan Pere Clement Galano adlı bir Latin Rahibi Galata’da Ermeni çocuklarını toplayarak ders veriyordu. Çünkü Ermeniler arasında Katolikleştirme propagandası yapıyordu. İstanbul Ermenileri bundan memnun olmayınca Galano ve arkadaşları İstanbul’dan kaçtılar. 1668’de Katolik Papazlar Tercan, Hasankale, Gümüşhane, Kars, Bayburt ve Trabzon’a yerleşerek çalışmaya başladılar.¹⁵

1860’ta “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*” hazırlanmıştır. 29 Mart 1862’de hükümet tarafından onaylanan bu nizamnameye göre, Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeniler, İstanbul’da faaliyet gösterecek, 140 üyeden oluşacak bu meclis tarafından alınan kararlara göre yönetilecektir. Üyelerden 20’si İstanbul’daki Ermeni din adamları arasından, 40’ı İstanbul dışından, 80’i yine İstanbul’daki Ermeniler içinden seçilecektir. Daha önce var olan 14 üyeli dini meclis ile 20 üyeli siyasi meclis ise kaldırılmıyordu. Bunların üyeleri 140 kişilik milli meclise seçilecekti. Bu nizamname Ermenilerin siyasi ve toplumsal varlıkları

¹³ Çaycı, a.g.e, s.15.

¹⁴ Gültekin Ural, Ermeni Dosyası, İstanbul 1998, s. 38.

¹⁵ Şenol Kantarcı, Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası, Ankara 2007, s.162–163.

üzerinde yeni bir dönem açmıştır.¹⁶ Sadece bu nizamname bile Osmanlı Devlet idaresinin Ermenilere ne derece müsamahakâr davrandığının delili olmaya yetmektedir. Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermenilerin Osmanlı idaresinde serbest bir idareye sahip oldukları anlaşılıyor. Rusya'nın İstanbul Büyük Elçiliği baş tercümanı Mandelstamm bu nizamname için “ *Ermeni milleti 1862 senesinde gerçek bir anayasaya sahip oldu. Bu anayasaya göre Ermeniler İstanbul patrikhanesinde toplanmak üzere bir genel meclise sahip oldular*”¹⁷ diyor. Bu şekilde millet nizamnamesine sahip olan Ermeniler, modern anlamda milletleşme süreçlerini artık tamamlamışlardı. Bundan sonra artık sıra, milli devlet talep etmeye gelmişti.

Nihayet 1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşı sonunda yapılan Ayastefanos Antlaşması ve bunun akabinde imzalanan Berlin Antlaşması, Ermenilerin kendi milli devletlerini kurma taleplerini milletler arası arenaya taşımaya neden olmuştur.

11. II.Abdülhamid Devrinde Büyük Devletlerin Ermeni Olaylarına Tesirleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni Sorunundan bahsedilmeye başlanmıştır. Avrupalı emperyalist sömürgeci devletler 19. yüzyılda gözlerini Osmanlı Devleti'ne çevirmişlerdir. Yeni sömürge bölgeleri elde etmek için Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim unsurlarla uğraşmaya başlamışlardır.

Avrupa Devletleri, çıkarları doğrultusunda, Osmanlı devletini parçalamak için özellikle gayrimüslim tebaa arasında başlayan milliyetçilik ve ayrılık hareketlerini desteklemişler ve Balkanlar'da kendi nüfuslarında devletler oluşturmaya gayret sarfetmişlerdir. Avrupalı devletlerin tahriklerinin ve milliyetçilik akımının etkisiyle Balkan milletleri ayaklanmışlar ve sonunda Yunan, Sırp, Romanya ve Karadağ devletleri ortaya çıkmıştır. Bu durum Ermenileri de cesaretlendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin zor durumundan faydalanarak Anadolu'nun doğusunda bağımsız bir Ermenistan kurma hayaline kapılmışlardır.¹⁸

¹⁶ Süleyman Bilgin; Ali Birinci; Sezgin Demircioğlu; Recep Karacakaya, Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, Trabzon 2007, s.15.

¹⁷ Alper Gazigiray, Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982, s.78.

¹⁸ Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara 2001, s.105.

Türk kültürünü büyük ölçüde benimsemiş ve ekonomik bakımdan refah içinde yaşıyor olmalarına rağmen Ermeniler de emperyalist güçlerin tahriklerine kapılmışlardır.

Fransız İhtilali sonrası başlayan milliyetçilik hareketlerinden Avrupalı devletlerin kışkırtmalarıyla bazı Ermeni aydınları Türk aleyhtarı bir tutum takınmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin insancıl düşüncelerde kurulmasına izin verdiği Ermeni Patrikliği, Avrupa Kiliselerinin etkisi ile Ermeni halkını yanlış yönlendirmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere, özellikle Ermenilere, dini ve milli konularda tanınan hürriyetlere sınır getirilmemesi de yabancılar tarafından rahatlıkla istismar edilmesini sağlamıştır.¹⁹ 19. yüzyılda meydana gelen bütün bu gelişmeler Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiyi değiştirmiştir. Şimdi Ermeni Sorununun ortaya çıkmasında rol oynayan devletleri ve bu devletlerin faaliyetlerini daha ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

110. Rusya'nın Tesiri

Rusya ile Ermenilerin ilişkilerinin başlaması 18. yüzyılda I. Petro Dönemine rastlar. I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlanmıştı. İran'da bulunan Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir.²⁰ Rusya 1816 yılında Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kurmuştur.²¹ Böylece Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almıştır.

Rusya, 1826–1827 yıllarında İran ile yaptığı savaşı kazanmıştır. 5 Mart 1828'de Rusya ile İran Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Ruslar, bütün kuzey Azerbaycan'ı, Kür ve Aras nehirleri arasındaki yerleri, Erivan ve Nahçıvan dâhil, Mugan Ovası'nın büyük kısmını ele geçirmiştir. Bu durumu fırsat bilen Ruslar, Ermeni Kilisesi'nin yardımı ile İran idaresindeki Güney Azerbaycan'dan 40.000 ve bir müddet sonra başlattığı 1828–1829 Savaşı sonunda Erzurum'a kadar girdiği Osmanlı topraklarından 100.000 Ermeni'yi göç ettirerek, Azerilerin "Revan Hanlığı" toprakları üzerinde, İran ve Türkiye sınırları boyunca uzanan tampon bir Ermenistan oluşturmuşlardır.²² Ancak bir müddet sonra Rus Çarı I. Nikola "*Armiyonskaya Oblast*" (Ermeni Vilayeti) adını verdiği

¹⁹ Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara 2005, s.23

²⁰ Kantarcı, a.g.m., s.11.

²¹ Kantarcı, a.g.m., s.12.

²² Saray, a.g.e., s. 29-30.

tampon bölgeyi Rusya'ya ilhak ettiğini açıklamıştır.²³ Böylece Ermenilerin bağımsız bir devlet hayali yeniden hüsrana uğramış oluyordu.

Bu dönemlerde Ruslar özellikle kendi topraklarındaki Ermenileri, Osmanlı aleyhinde kışkırtmaktaydı. Rusya'daki Ermeni düşünür ve yazarları eskiden beri gazetelerle, yayınladıkları kitap ve kitapçıklarla Rus Ermenilerini Türkler aleyhinde kışkırtmakta ve “*Yarab! Sen Ermeni milletine merhamet et, düşman Türkü kahr ve yok et*” gibi marşlar öğretmekteydiler.²⁴ Bu durum doğal olarak Osmanlıdaki Ermeniler de yansımıştır. Aynı zamanda, 1877 – 1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'yu istila eden Rus Ordusunda Ermeni asıllı subay ve generaller mevcuttu.²⁵ Bunlar Doğu Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Ermenilerini kullanma yoluna girmişlerdir. Ermenilere, Balkanlardaki Hıristiyanlar gibi Osmanlılardan ayrılarak kendi devletlerini kurabilecekleri telkin edilmiştir.

Rusya'nın geleneksel devlet politikası ılık denizlere inebilmektir. 1877–78 Osmanlı - Rus Savaşı ile Bulgaristan vasıtasıyla Ege'ye inebileceğini hesaplamıştı, ama gerçekleştiremedi. Kafkasya'dan sıcak denizlere yol bulmaya çalışmıştır. Bunun için de Doğu Anadolu'ya girmesi gerekiyordu ki, İskenderun Körfezi'ne veya Basra Körfezi'ne erişebilirdi. Bunu yapmak için Doğu Anadolu'da Ermenilerden faydalanarak uzun vadeli bir siyaset oluşturmak istemiştir.²⁶

Ayrıca 1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında, Rusların Anadolu'nun doğusundaki yerleri işgal ederek burada yaşayan Ermenilere bağımsızlık vaadinde bulunması, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasının önemli nedenlerinden olmuştur. Aslında, Rusya'nın bağımsız bir Ermeni kilisesi istemediğini Ermeni kilisesi de bilmekteydi. Rusya ayrıca Ermenistan denilen bölgenin işgaline diğer devletlerin izin vermeyeceklerini de görmekte ve bu bölgeye muhtariyet verilmesini kendisi için daha uygun görmekteydi.²⁷

²³ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.757.

²⁴ Gürsoy Şahin, Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Şuşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, İstanbul 2007, s.77.

²⁵ Çaycı, a.g.e., s.22.

²⁶ Yılmaz Öztuna, “Ermeni Sorununun Oluşturduğu Siyasi Ortam”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara 2002, s.43.

²⁷ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, İstanbul 2001, s.108–109.

Savaş sonunda 3 Mart 1878'de Rusya Osmanlı'ya Ayestefanos Antlaşması'nı imzalatmıştır. Ayestefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili 16. madde konulmuştur. Bu maddeye göre; Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşmiş olduğu eyaletlerde, mahalli şartların gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin güvenliklerini Kürtler ve Çerkezlerle karşı koruyacağını taahhüt etmekteydi.²⁸ Bu madde ile Rusya Doğu Anadolu işlerine karışma imkânını kazanmıştı. Sonuçta Ermeni Meselesi iç mesele olmaktan çıkıp, Avrupalı Büyük Devletler'in Osmanlı harici işlerine müdahale araçlarından biri olmuştur.

Rusya, İngiltere'ye bağlı bir Ermeni bağımsızlığının tamamen karşısındaydı. Fakat Osmanlı'nın güçsüzleşmesi için de Ermeni azınlıkları kullanmaktan geri kalmıyor; silah desteğini esirgemiyordu. Bu düşüncelerle, İstanbul'daki Rus elçisi Giers, Taşnaksuyun temsilcisi Ermeni Doktor Zavaryan'ı kabul ederek kendisine son derece ilgi çekici ve Ermeni komitelerinin Rusya'nın en ufak bir işaretiyle sevk ve idare edildiklerini gösteren şu bilgiyi verdi:

*“ İmparatorluk hükümeti, Ermeni kaderinin en büyük bir kısmına katkıda bulunuyor. Bununla beraber, Ermeniler şimdiki istisnai şartlarını göz önünden kaybetmemeli, ihtiyatsız hareketlerle durumlarını zorlaştırmamalıdır. Ermeniler bütün Avrupa gözünde Türk istibdadının keyfi idaresinin kurbanları olarak görünmeli ve milli gayelerini gerçekleştirmek için Türklerin askeri yenilgilerinden istifade etmeyi arzu eden siyasi ihtilalciler şekline dönüşmemelidirler. Ermeniler, hiçbir şekilde Türkleri tahrik etmemeli ve en küçük bir isyan hareketine de başlamamalıdır. Avrupa'dan herhangi bir siyasi istekte bulunmamalıdır. Buna karşılık, basın yoluyla bildirimler ile Kürtlerden ve Türk memurlarından görmüş oldukları öldürücü haksızlıklar üzerinde kamuoyunu uyarmaya çalışmak kendilerinin tabii haklarıdır.”*²⁹

Ayestefanos'la ve Berlin'de Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur: kendi eserleri olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan devletlerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inmek imkânı kalmadığını gören Rusya, aynı

²⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 8, Ankara 1983, s.66.

²⁹ Ertuğrul Zekai Ökte, Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi, Ermeni Olayları Üzerine Resmi Görüşler, Belgeler, Cilt 3, İstanbul 1989, s.19.

hatayı Anadolu'da da yapıp günün birinde o taraftan da yolunu kesebilecek bir Ermenistan'ı tehlikeli görmeye başlamış ve hatta Rus Hariciye Nazırı Prens Labanof bundan dolayı : “*Biz Garp'taki hatamızı Şark'ta tekrar edemeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz!* demekte tereddüt etmemiştir.³⁰

Rusya'nın Ermeni meselesinde takip ettiği politika şu olmuştur: Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermenileri tahrik etmek, fakat Ermenileri hiçbir zaman muhtar bir topluluk halinde görmemektedir. Çünkü muhtar bir Ermenistan kendi hâkimiyeti altında bulunan Ermeniler için de kötü örnek olabilirdi.³¹

Rusya'nın Ermeni Meselesi'nde aktif olmamasının diğer bir nedeni; belki de en önemlisi, İngiltere'nin bu meselede etkin rol oynamaya başlamasıdır. İngiltere'nin güdümünde kurulacak Ermenistan, Rusya'nın bölgedeki menfaatleri için çok tehlikeliydi.

111. İngiltere'nin Tesiri

Ermeni meselesini Ortadoğu'da takip ettiği yayılcı politikada bir araç, Ermenileri de bir piyon olarak kullanan İngiltere, meselenin ortaya çıkmasında ve milletler arası bir sorun olmasında önemli bir rol oynamıştır.³² 1875'lere kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek politikasını takip eden İngiltere, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra devletin toprak bütünlüğüne dayanan politikasından vazgeçerek Osmanlı Devleti'nde İngiltere için önemli topraklara sahip olmak ya da bu topraklar üzerindeki nüfuzunu arttırmak politikasına yönelmiştir.³³

İngiltere Ermeni Kilisesi'nin Katolik Mezhebi ve Rum Ortodoksluğuyla manevi bağının olmasından dolayı, dünyada İngiliz hizmetine ve himayesine kolayca girebilecek unsurları veya insanları Ermeni halkının içinde bulabileceğini düşünmüştür. Neticede Ermenileri Şark'taki politikasının önemli bir vasıtası olarak kullanmaya karar vermiştir.³⁴ İngiltere'nin amacı, Hindistan yolunun emniyeti, Boğazlar ve Akdeniz'e Rusların

³⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul 1955, s.333.

³¹ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.18.

³² Recep Karakaya, “İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devletinin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 3, sayı 11, Ankara 2003, s.47.

³³ Karal, a.g.e., s.130.

³⁴ Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Isparta 2003, s.15.

inmemesidir. İngiltere de tıpkı Rusya gibi kendi kontrolünde bir Ermenistan düşünüyordu. Böylece hem Rusya'nın güneye inmesini engelleyeceğini, hem de Hindistan ve Mısır arasında tampon bir bölge yaratabileceğini düşünüyordu.

Ermeni Meselesi İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki durumun ve Rusya'nın Asya'daki ilerlemesiyle doğrudan alakalı olmuştur. Rusya, Hindistan ve Çin'e çıkan iki önemli yoldan ilerlemiştir. İngiltere ise bu durum karşısında gerek Hindistan gerekse Mısır'daki hâkimiyetinin tehlikeye girdiğini görmüştür. Bundan dolayı Ermeni Meselesi'nde taraf olmuş ve bunu kendi kontrolüne almak istemiştir.³⁵

Nitekim Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u alıp, Ayestefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili özel madde koydurması İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Rusya, İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi'ne yaklaşmıştır. İngilizler için Suriye kıyıları, Fırat Vadisi, Basra Körfezi ve Mısır-Hindistan yolu ve güvenliği bakımından stratejik önem taşımaktaydı.³⁶ İstanbul'da Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Büyükelçi Henry Layard tarafından imzalanan Kıbrıs Muahedesi'ne göre: Rusya; Batum, Kars ve Ardahan'ı iade etmedikten başka Anadolu'nun diğer kısımlarına da tecavüz ettiği takdirde İngiltere Devleti Türk müdafaasına silah kuvvetleriyle yardım edecek ve buna mukabil Türkiye'de, şark vilayetlerinde ıslahat yapacağını İngiltere'ye vaat ettikten başka Kıbrıs adasında Anadolu müdafaasına ait taahhütlerin ifasını temin için İngiliz işgaline bırakacaktır.³⁷

Rus himayesinde bir Ermeni muhtariyetini Akdeniz siyaseti bakımından tehlikeli gören İngiltere Kıbrıs Muahedesi'ni imzalarken Bâb-ı Âli'ye şark vilayetlerinde ıslahat yapılmasını taahhüt ettirmek suretiyle Ermeni Meselesi'nde Rusya'yı yalnız bırakmamak ve İskenderun Körfezi'ne doğru muhtemel bir Rus tehlikesine karşı bir Ermeni seddi çekmek siyasetini takip etmiştir. İngiltere, Anadolu'yu Ruslara karşı Türklerle beraber müdafa etmeyi kabul ettiği halde Türklere karşı Ermenilerin en müthiş temsilcisi kesilmiştir. Bilhassa İngiltere'de muhafazakârların yenine liberallerin geçmesi ve Türk düşmanlığıyla meşhur Gladstone'un iş başına gelmesi Osmanlı için artık İngiltere'yi Rusya'dan beter bir

³⁵ Necmettin Alkan, "Alman Kamuoyuna Göre II. Abdülhamit Devrindeki Ermeni Olaylarının Nedenleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:164, Ekim 2006, s.83.

³⁶ Çaycı, a.g.e., s.23.

³⁷ Danişmend, a.g.e., s.314.

hale getirmiştir.³⁸ “Ermenilere yardım insanlığa hizmettir” diyen Gladstone’un liderliğindeki Liberal Parti’nin politikası, Yakın Doğu’da Rusya’yı, Boğazlardan ve Hindistan’a giden ticaret yollarından uzak tutmak için Osmanlı Devleti’ni korumak veya kuvvetlendirmek değildir. Osmanlı Devleti içindeki küçük Hıristiyan unsurları ve özellikle Ermenileri kendi tarafına çekmek, onları kuvvetlendirmek, giderek muhtariyetlerini ve istiklallerini elde etmelerine yardım etmektir.³⁹

İstanbul’daki Fransız Büyük Elçisi’nin 1895 yılında Ermeni Meselesi konusunda Fransız Hariciye Nazırı M. Casimir Perier’e yazdıkları, İngiltere’nin değişen Ermeni siyasetini anlatmaktadır:

“Ermeniler Londra’da daha iyi kabul gördüler. Gladson hükümeti memnun olmayanları kendine çekti, onları bir araya getirdi, disiplin altına aldı. Onlara kendilerini desteklemek vaadinde bulundu. O zamandan beri propaganda komitesi Londra’ya yerleşti ve ilhamlarını oradan aldı. Ermeni halk kitlesine çok basit iki fikri, milliyetçilik ve özgürlük fikrini nüfuz ettirmek gerekiyordu. Komiteler bunları yapmayı üzerlerine aldılar. Yavaş yavaş, köleliklerine alışmış olan halklar için hayat, dayanılmaz, çekilmez ve katlanılmaz oldu. Türklerin komplo kurduklarını Ermenilere söyleye söyleye, sonunda Ermeniler onun varlığına inandılar ve böylece birkaç yılda gizli cemiyetler kuruldu. Kendi propagandalarının lehine olarak, Türk yönetiminin kötülüklerini ve hatalarını, milli uyanış ve bağımsızlık fikrini bütün Ermenistan’da yaydılar. Bir defa zemin hazırlanınca, hareketin belirlenmesi oluşması için artık bir bahaneden veya bir teşvik ve destekten başka bir şey kalmıyordu. Bu bahaneyi veya teşviki ve cesaretlendirmeyi Ermeniler, yurt severliği dolayısıyla, Kudüs’e sürülmüş olan, İstanbul’daki eski Ermeni patriği Monseigneur Kirimian’ın Catholicos makamına atanmasında buldular.”⁴⁰

112. Fransa’nın Tesiri

Fransa, Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerle ilk ilgilenen ve bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta

³⁸ Danişmend, a.g.e., s.332.

³⁹ Şahin, a.g.e., s.83; Ramazan Çalık, “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt 1, (yay. haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım), Ankara 2003,s.109.

⁴⁰ Ökte, a.g.e., s.21.

Doğu ve Akdeniz’de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar kontrolü altına alan devlettir.⁴¹

Ermeni Sorunu’nun ortaya çıkmasında Fransız misyonerlerin oynadığı rol oldukça büyüktür. Paris’te on beş günde bir yayınlanan ve idaresi Katolik papazlar elinde bulunan “*La Terre Sainte*” (Kutsal Yerler) isimli gazetenin 1875–1878 yıllarına ait sayılarında misyonerlerin Anadolu’daki çalışmaları hakkında oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür. Gazetenin bazı sayılarında Fransa’nın Papalıkla işbirliği yaparak Osmanlı’daki Katolik Ermenileri nasıl desteklediğini, nasıl tahrik ettiğini, Katolik Ermeni liderlerinden hangilerinin Fransa’da dini eğitim almış olduklarını görmek mümkündür.⁴²

Katolik Ermenilerin hamisi olduğunu ilan eden Fransa ayrıca Osmanlı Devleti’nden aldığı kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı ticaretinde önemli yerleri olan Ermeni tüccarlarla da menfaat ilişkisi kurmuşlardır.⁴³

İngiltere’nin İstanbul Antlaşması’yla Kıbrıs üzerinde hâkimiyet kurma yolunda sağladığı imkânlar ve anlaşmada yer alan Anadolu’da Hıristiyan vatandaşların ve diğerlerinin buldukları yerlerde Osmanlı İmparatorluğu’nun ıslahat yapma yükümlülüğü ile kuvvetlendirilmiş bulunması Fransa’yı tedirgin etmiştir. Bu sebeple Fransa, Anadolu’da özellikle İngiltere’nin yönlendirdiği bir Ermeni isyanına, ihtilaline ve bunun sonucu bağımsızlığa taraftar değildi. Esasen bu gibi bir duruma imkân bulunmadığını da biliyordu. Bu sebeplerle, Fransa, Ermeni faaliyetlerini ve hareketlerini izleyen, kendi kamuoyunu tatmin etmek için de destekler görünen bir tavır almıştı. İstanbul’daki Fransız Büyük Elçisi’nin 1895 yılında Ermeni Meselesi konusunda Fransız Hariciye Nazırı M. Casimir Perier’e yazdıkları, Fransa’nın Ermeni siyaseti hakkında yeterince ipucu vermektedir. Bu önemli rapor şu şekildeydi:

“Bağımsız bir Ermenistan mı? Bunu düşünmemelidir. Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi, doğal sınırlarla sınırlandırılmış veya halk yığınları tarafından belirlenmiş bir devlet oluşturmuyor. Ermeniler Türkiye’nin dört köşesine dağılmışlardır ve gerçek anlamıyla Ermenistan’da, her tarafta Müslümanlarla karışmışlardır. İlave ediniz ki zaten Ermenistan, Türkiye, İran ve Rusya arasında bölünmüştür. Ve pek az ihtimal

⁴¹ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.19.

⁴² Kantarcı, a.g.m., s.10.

⁴³ Saray, a.g.e., s.37.

verilebilecek bir durumdur ki, bir harp sonunda, Avrupa'nın bir Ermenistan oluşturulmasını ileri süreceği bir halde, yeni devletin hudutlarını tespit etmek hemen hemen mümkün olmayacaktır. Yarı muhtariyete sahip imtiyazlı bir eyaletin kurulması düşünüldüğünde yine aynı zorluk. Ermenistan nerede başlar, nerede biter? Geriye reformlar vaadi kalıyor. Ama, bu çeşit vaatlerin Türkiye'de ne değer taşıdığı bilinmektedir. Bir reformu getirmek için önce her şeyi yeniden kurmak, oluşturmak gerekecektir. Belki de Ermenileri on yıl önce memnun etmiş bulunan teferruatta düzeltmelere gelince, artık bununla yetinemeyeceklerinden korkular. Buna göre Ermeni meselesinin mümkün çözümü yoktur; açık kalacaktır ve Türkler kötü idareleri ve adaletleriyle onu şiddetlendirmekten başka bir şey yapamayacaklardır. Zaman zaman bir kaba hareket krizi daha şiddetli şikâyetleri uyandıracak ya da başkaldırmaları kışkırtacaktır. Sonunda Avrupa Basını arasız olarak yenilenen bu olayları ele alacak, Hıristiyan memlekette kamuoyu, mazlumlara acıyacak, Berlin Antlaşması tekrar tartışma konusu olarak ele alınacak ve bir müdahale zorunlu olacaktır. Bu, yarın mı olacak? Birçok yıl sonra mı olacak? Hiçbir tarihi belirleyemeyiz. Denilebilecek şey şudur ki, Türkiye'de en olağanüstü durumlar uzun zaman sürer. Onların çöktüğünü görmek ve bundan şaşırılmamak her zaman mümkündür.”⁴⁴

Fransa da Ermenilere karşı İngiltere ve Rusya'nın politikalarına benzer politikalar izlemiştir. Fransa Doğu Hıristiyanların koruyuculuğu vasfı yanında Osmanlı tebaası Ermenilerin eğitim için Fransa da buldukları dönemde Ermeni milliyetçiliği konusunda kışkırtıcı olmuştur. Komitacı Ermenilerin Fransa'dan destek görmeleri ve ABD'ye göç sırasında Fransa'nın Marsilya Kentinin kullanılması da çok önemlidir.⁴⁵ Fransa da, bölgede İngiltere ve Rusya'nın gerisinde kalmamak ve kendi menfaatlerini korumak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

113. ABD'nin Tesiri

ABD'nin Ermenilere ilgi duyması, karakteristik olarak dağınık bir halde yaşayan Ermeniler için yeni bir ufuk açmış ve Ermenilerin Yeni Dünya ile daha sıkı irtibata geçmesini sağlamıştır. ABD, Ermeni Sorununa ilk olarak kendi iktisadi çıkarları açısından

⁴⁴ Ökte, a.g.e., s.20 -21.

⁴⁵ Şahin, a.g.e., s.86.

yaklaşmıştır. 1870'lerden itibaren Anadolu ve Ortadoğu topraklarının kaynak zenginliği ve Pazar niteliği Birleşik Devletleri cezp etmiştir.⁴⁶

ABD, misyonerleriyle girdiği Osmanlı ülkesine, önce İngiliz Büyükelçilikleri vasıtasıyla, daha sonra 1830'da Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu ticari faaliyetlerle girmiştir.⁴⁷ ABD, 7 Mayıs 1830 tarihli Ticaret Antlaşmasıyla en çok kayırlan ülke statüsünü almıştır.

Amerikalı misyonerler yapmış oldukları çalışmalarla Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında büyük rol oynamışlardır. 1830'lardan itibaren açtığı okullarla Ermeni gençleri eğiten Amerikan Misyoner Teşkilatı idi. Sayıları 469'u bulan bu misyoner okullarında on binlerce Ermeni genci eğitim görmüş ve bu gençler arasından pek çok kişi Ermeni davasının öncüleri haline gelmiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti'ne başkaldıran Ermenilerin amerikan misyoner okullarında yetiştikleri ve Ermeni terör örgütlerinin bu okulları karargâh olarak kullandıkları bilinen bir gerçektir. Misyoner okulları 1881 yılında "high school" veya ortaokul düzeyine çıkarılmış, 1886 yılında da kolej düzeyine çıkarılmış ve "Anadolu Koleji" adını almıştır.⁴⁹ Ermenileri ve diğer azınlıkları millet yapmanın yolu dilden geçtiği için misyoner okullarında Ermeni dili ile ilgili çalışmalara da yer verilmiş; Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinin yanı sıra Eski Yunan, Yahudi dilleri ile Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ermeni Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler, Ermeni öğretmenlerce okutulmakta idi.⁵⁰

Merzifon'daki "Anadolu Koleji", İstanbul'daki "Robert Koleji", Antep'teki "Merkezi Türkiye Koleji", Harput'taki "Fırat Koleji", İzmir'deki "Enternasyonal Koleji", Tarsus'taki "St. Paul Koleji" ve Maraş, Talas ve Van'daki Amerikan Misyoner Kolejleri Ermeni olaylarının merkezi haline gelmiştir.⁵¹ Bu konuyla alakalı olarak devlet şurasından emekli Muhammed-El Mansur Efendi, padişaha sunduğu layihasında "Ermenilerin bu teşebbüslerde bulunmasına bizzat Devlet-i Aliye sebep oldu, zira Rumlara kilise yapmaya izin verilmeyip istedikleri kadar gemi ve mektep yapmaya izin verilmesi Rumların

⁴⁶ Kantarcı, a.g.m., s.13.

⁴⁷ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.19.

⁴⁸ Saray, a.g.e., s.35.

⁴⁹ Şahin, a.g.e., s.69.

⁵⁰ Necmettin Tozlu, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu*, Özel Sayısı 2, Yıl 7, Sayı 38, Mart - Nisan 2001, s.924.

⁵¹ Fahir Armaoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 37, Mart 1997, s.4; Şahin, a.g.e., s.68.

*başkaldırmalarına sebep oldu. Osmanlı ülkesine gelen Frenk papazlarının istedikleri yerlerde birer mektep açıp Ermenilerin evlatlarını talim ve terbiye etmelerine izin verilmesi dahi şimdiki halde Ermenilerin baş kaldırıp Osmanlı devleti aleyhine bulunmalarına sebep oldu”*⁵² demektir. Tüm bu okullarda başta Ermeniler olmak üzere tüm azınlıklar ihtilalci şuurla Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında devlete karşı kullanılacak bir kadro yetiştirilmeye çalışılmış, hürriyetçilik ve milliyetçilik fikirleri Türk milleti aleyhine kullanılmıştır. Diploma törenlerinde Ermeni milli marşı okutturmuş ve Türk Devleti aleyhinde sloganlar attırmışlardır.⁵³

1895 – 1896 Van ermeni isyanını bastırmakla görevli Sadettin Paşa “ *Okullarda fen derslerinden çok Ermenilik şuurunu kuvvetlendirecek Ermeni tarihi, edebiyatı, coğrafyası okutulmaktadır. İnançlarına göre, Rusya’nın Kafkas, Tiflis vilayetleri, Hazar Denizine kadar olan yerler Ermenistan’ın bir parçası sayıldığı gibi İran’ın Azerbaycan vilayetleriyle Memalik-i Şahanenin (Türkiye) Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Adana vilayetlerini Ermenistan’dan saydıkları işbu harita üzerinde görülmektedir. Tahsillerin gayesi fesat çıkartmak içindir.*”⁵⁴ diyerek Ermeni okullarının ayaklanmadaki yerlerini açıklamaya çalışmıştır.

Amerikan misyonerlerin bütün arzuları Protestanlığı kabul etmiş müstakil bir Ermenistan’ın ortaya çıkması idi. Laik bir eğitim sistemi ile Ermenilere milli kültürlerini öğreten Amerikan misyonerleri, bununla da yetinmemiş Ermeni kilisesinin bağınazlığını kırmış, İncil’i Ermenice’ye tercüme ettirmişlerdir.⁵⁵ Ermenilere maddi ve manevi destek olmuşlardır.

Misyonerlerin Eğitim kuruluşlarının yanı sıra diğer faaliyet alanları ise sağlık kuruluşları ve yetimhanelerdir.

Osmanlı Devletindeki Ermeniler, Amerikalı tüccarlar ve misyonerler vasıtasıyla 19. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu’dan ABD’ye göç etmeye başlamışlardır. Amerika’ya yerleşen bu Ermeniler, bağımsızlık ya da muhtariyet istemleriyle Anadolu içerisindeki

⁵² Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976, s.122.

⁵³ Tozlu, **a.g.m.**, s.931; Şahin, a.g.e., s.65.

⁵⁴ Hocaoğlu, a.g.e., s.123.

⁵⁵ Saray, a.g.e., s.35.

Ermenileri teşkilatlandırmaya, hatta isyan eylemlerine yöneltmeye başlamışlardır. ABD'deki Ermeniler özellikle basın yoluyla ihtilalci fikirlerini Anadolu'da yaymaya ve Ermenileri kurtarmak için savaşın gerekli olduğunu yazarak Ermeni halkı tahrik etmeye çalışmışlardır.⁵⁶ İlk olarak 1894 yılında ABD Kongresi'ne taşınan mesele 3 Aralık 1894 tarihli kararlar Osmanlı'nın haksız yere suçlanmasına ve kınanmasına sebep olmuştur. Daha sonra 1896'da yine ABD Kongresi'nde gündeme getirilmiş ve Osmanlı aleyhine bir karar kabul edilmiştir.⁵⁷

114. Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyut Kazanması

Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren Ayestefanos Antlaşması'nın şartları açıklanınca büyük devletler telaşlanmışlardır. Çünkü bu antlaşmaya göre; Rusya Doğu Anadolu'da Ardahan, Kars, Batum ve Doğu Beyazıt'a el koymakla, İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi'ne yol veren stratejik mekânı kontrol altına almış oluyordu. Bu durum İngiltere için çok önemli olan Hindistan yolunun tehlikeye girmesi anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan Rusya Balkanlar'da Beserabya'yı topraklarına katıyor, etki alanında olan Sırbistan'ın sınırlarını genişletiyor; Tuna'dan Ege'ye Karadeniz'den Arnavutluk'a uzanan büyük bir Bulgaristan oluşturarak Balkanlar'daki dengeyi bozuyordu.⁵⁸

Rusların, Ermeniler aracılığıyla Ortadoğu'ya yani Hindistan yoluna sıçrama olasılığı karşısında İngiltere'de bu konuda Rusya'dan geri kalmak istemiyordu. Ayestefanos'u bozmanın ücreti olarak Kıbrıs'ı elde eden İngiltere bu arada Hıristiyanlardan yana düzeltme yapılması yükümlülüğünü de koparıyordu.⁵⁹

İngiltere'nin başı çekmesi Avusturya-Macaristan'ın baskısı ve Almanya'nın da desteği ile Rusya Ayestefanos Antlaşması'nın maddelerini değiştirmeye zorlandı. Bu amaçla Berlin Kongresi 13 Temmuz 1878'de toplandı.

⁵⁶ Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim (Tarihten Bir Kesit – Özel Sayı)**, Yıl 4, Sayı 38, Nisan 2003, 120 -122.

⁵⁷ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.20.

⁵⁸ Çaycı, a.g.e., s.25.

⁵⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2006, s.39.

Bu arada Ermeni din adamları hemen harekete geçerek, hem Rus makamlarına hem İngiliz makamlarına ulaşarak, özellikle Orta ve Doğu Anadolu’da “*ıslahat yapma*” ve “*Ermenileri Kürt ve Çerkez hücumlarından koruma*” şartını koydurmuşlardır.⁶⁰

Ayestefanos Antlaşması’nın Ermenilerle ilgili 16. maddesi az da olsa değiştirilerek Berlin Kongresi’nde 61. madde olarak yer almıştır. Berlin Kongresi’nin 61. maddesine göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri geciktirmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir.⁶¹

Bu suretle Büyük Devletler, Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasını, Babîâli’ye bir vazife olarak yüklemiş oldular. Bu vazifenin ifasını denetlemek salâhiyetini de milletlerarası bir antlaşma ile elde ettiler. “*Ermenilerin oturmakta olduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzı kurulması ve Ermenilerin Kürtlerle Çerkezlere karşı korunması*” şeklindeki hüküm Doğu Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Harput gibi altı vilayette azınlıklar ve Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması şekline dönüşmüştür. Bu durumda ise sadece Rusya değil diğer Batılı devletler de taraf veya gözlemci olacaktı.⁶²

Aslında bu durum suni olarak yaratılmak istenen Ermenistan’ın da sınırlarını belirlemek, Ermeni devletinin temellerini atmak anlamına gelmekte idi.⁶³ Böylece Ermeni sorunu Osmanlı Devleti’nin bir iç meselesi olmaktan çıkıp, milletlerarası bir mesele haline almıştır.

⁶⁰ Saray, a.g.e., s.33.

⁶¹ Karal, a.g.e.,s.175-176; Saray, a.g.e. s.34.

⁶² Musa Şaşmaz, “Ermeniler hakkındaki Reformların Uygulanması (1895 – 1897)”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Cemal Güzel), Ankara 2000, s.93; Şahin, a.g.e., s.80.

⁶³ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878 – 1897, 2. Baskı, İstanbul 1986, s.116.

12. Komitelerin Kurulması ve İsyanların Başlaması

Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet, Ermeni konusunu uluslar arası bir hüviyete sokmuştur. Ermeniler kendi meselelerini uluslar arası politikanın gündemine soktuktan ve Avrupa'daki Hıristiyan kamuoyuna mal ettikten sonra, meselenin çözümünü hızlandırmak için yeni bir tez ortaya atmıştır. Bu teze göre; önce Hıristiyan kamuoyunun dikkatini üzerlerine çekecekler, sonra da Avrupa'nın fiili müdahalesini temin ederek, iç politika kanalıyla Avrupalı hükümetlerin Bâb-ı Âlî üzerindeki baskısını arttıracaklar ve nihayet Osmanlı hâkimiyetini oldubitti karşısında bırakmak için de suikast, gösteri, katliam ve genel isyan metotları kullanacaklardı.⁶⁴

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra umduklarını bulamayan Ermeniler 1880'li yılların sonuna doğru teşkilatlanmalarını tamamlayarak komiteler kurmuşlardır. Ermeniler tarafından kurulan bu komitelerin başında şüphesiz akla 1886'da kurulan Hınçak ve 1890'da kurulan Taşnak Komiteleri gelmektedir. Her iki komite de Osmanlı toprakları dışında kurulmuş ve Osmanlı Ermenilerini amaçları doğrultusunda harekete geçirmeye çalışmışlardır. Bu örgütler terörü en etkili yöntem olarak benimsemişlerdir.⁶⁵

Hınçak Komitesi Kafkas Ermenilerinden Avedis Nazarbey ile karısı Maro'nun katılmasıyla Hınçak adında bir gazeteyle düşüncelerini yaymaya başlamışlardır. İsviçre'deki Ermeni öğrencilerin katılmasıyla komite büyümüş ve gelişmiştir. Kafkasyalı Ermenilerin yönetimine giren Hınçak Komitesi Doğu Anadolu'da çalışma kararı almıştır.⁶⁶ İngilizlerden gördüğü sempati ve yardımlar sonucu merkezini Londra'ya kaydırmıştır. Komite, 1890 yılında merkezi İstanbul'da olmak üzere Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde de şubeler açmıştır ve hızla Anadolu'ya yayılmıştır.

Taşnak Komitesi 1890 tarihinde Krisdapor Mikaelyan tarafından Kafkasya'da kurulmuştur. Komitenin asıl adı Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı'dır.⁶⁷ Kuruluş amacı, Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan, Armenekanlar ve Hınçak gibi komiteleri birleştirmektir.

⁶⁴ Bayram Kodaman, "Türk Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878-1897)", **Ermeni Macerası**, Isparta 2001, s.47.

⁶⁵ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.21.

⁶⁶ Gazigiray, a.g.e., s.99 – 100.

⁶⁷ Gazigiray, a.g.e., s.108.

Türk Ermenilerini silahlandırmak, çeteler kurmak, Kürtleride yanlarına alarak genel isyanlar çıkarmakta amaçları arasındaydı.⁶⁸ Hınçak ve Taşnak komiteleri kuruldukları günden itibaren birer terör örgütü olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Ermenilerin Osmanlı Devleti üzerinde Avrupa'nın fiili bir müdahalesini sağlamak amacıyla Erzurum, Kumkapı, Merzifon Yozgat, Sasun isyanı gibi olaylar 1890'dan 1895'e kadar çıkardıkları büyük olaylardır.

1895 yılının son dört aylık döneminde (Eylül – Aralık) sayısı 24'ü bulan Özellikle Hınçak Komitesi üyelerinin kışkırtması sonucunda, incelendiğinde belirli bir plan çerçevesinde hazırlandığı anlaşılan ve Anadolu'nun birçok kasaba ve vilayetlerinde ardı ardına meydana gelen olaylar çıkardılar.⁶⁹

Ermenilerin 1895 yılı içerisinde çıkardıkları olay ve isyanların kronolojik sırası şu şekildedir:

29 Eylül Divriği, 2 Ekim Trabzon, 6 Ekim Eğin, 7 Ekim Develi, 9 Ekim Akhisar, 21 Ekim Erzincan, 25 Ekim Gümüşhane, 25 Ekim Bitlis, 26 Ekim Bayburt, 27 Ekim Maraş, 29 Ekim Urfa, 30 Ekim Erzurum, 2 Kasım Diyarbakır, 2 Kasım Siverek, 4 Kasım Malatya, 7 Kasım Harput, 9 Kasım Arapgir, 15 Kasım Sivas, 15 Kasım Merzifon, 16 Kasım Antep, 18 Kasım Maraş, 22 Kasım Muş, 3 Aralık Kayseri, 3 Aralık Yozgat isyanlarıdır.

Bu isyanlarda toplam 10.535 (1828'i Müslim, 8717'si Gayrimüslim) ölü ve 3571 (1433'ü Müslim, 2238'i Gayrimüslim) yaralı olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁰

⁶⁸ Bilgin ve Diğerleri, a.g.e., s.21.

⁶⁹ Ahmet Halaçoğlu, "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muharebe ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 11, Ankara 2003s. 30.

⁷⁰ Gürün, a.g.e., s.149 – 161.

II. BÖLÜM

2. 19. YÜZYIL'DA GÜMÜŞHANE VE ÇEVRESİNDE ERMENİLER

Bu başlık altında, Gümüşhane Sancağı'nın idari ve coğrafi yapısından, Gümüşhane Sancağı'nın nüfus yapısından ve Gümüşhane'deki Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarından bahsedeceğiz.

20. 19. Yüzyılda Gümüşhane'nin İdari ve Coğrafi Yapısı

1867 Vilayet nizamnamesinde, Trabzon Vilayetine bağlı Gümüşhane Sancağı, Gümüşhane Merkez, Kelkit ve Torul kazalarından oluşmaktaydı. 1877'de yapılan yeni bir düzenleme ile Gümüşhane Sancağına Şiran kazası da eklenince Sancağın kaza sayısı dörde çıkmıştır.⁷¹ Bu şekilde idari sınırları çizilen Gümüşhane Sancağı'nın Coğrafi konumu ise şu şekildeydi: Bu günkü Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kısmında yer alan Gümüşhane Sancağı, kuzeyde Trabzon Vilayeti, doğuda ve güneyde Erzurum Vilayeti ve batıda Sivas Vilayeti ile çevrili idi. Bahçe ortasında bir – iki katlı evleriyle 19. yüzyılda şirin bir görüntüye sahip olan Gümüşhane, Erzurum – Trabzon transit yolu üzerinde olması bakımından coğrafi bir önem taşımaktaydı; ancak öyle pek de canlı sayılabilecek bir ticari hayata sahip değildi.

19. yüzyıl da Gümüşhane Batılı seyyahların ziyaretlerine şahit olmuş ve bunların hatıratlarında yer almıştır. 19. yüzyıl da Gümüşhane ile ilgili bazı ilginç bilgilere seyyahların hatıratlarından ulaşabiliyoruz. Bu bilgiler, dönemin Gümüşhane coğrafyasına ve insanların yaşayışlarına ışık tutar niteliktedir.

Bir Rus Komiserin eşliğinde Trabzon'dan yola çıkıp, Gümüşhane üzerinden Erzurum'a gitmekte olan Alman Seyyah Curson, meşhur İpek yolu üzerinde önemle durmuş ve birçok bilgi vermiştir.

⁷¹ Yurt ansiklopedisi, "Gümüşhane" md. ,Cilt 5, İstanbul 1982, s. 1318.

Curson'a göre bu yol Gümüşhane'nin dışarıya açıldığı tek yoldur. Curson, yolun fiziki durumu ile ilgili bilgiler de vermektedir. Yolun çok dik olduğunu ve adeta bir merdivene benzediğini ifade etmektedir. Curson, Zigana'nın doruğuna ulaşıldığında karşılaşılan manzaranın, çekilen bütün zorluklara karşılık kazanılan bir ödül olduğunu ifade etmiştir. Curson, zirveden aşağıya inen yolun da aynı şekilde dar ve bozuk olduğunu ve sadece bir yüklü atın geçebileceği kadar dar bir patika şeklinde olduğunu altını çizmektedir.⁷²

Curson, Vavuk dağından Erzurum'a devam eden yolun da aynı şekilde bozuk olduğunu belirtirken, korkunç bir kar alanı üstünde dar ve siyah bir hat gibi görünen bu "keçi yolu" üzerinden gitmek zorunda kaldıklarını söylemektedir. Kar birikintilerinden dolayı alandaki birçok çukurun dümdüz görüldüğünü, fakat üzerinden geçilirken buraların kırılmasından dolayı yolculara zarar verdiğini ve hatta kurtarılamayacak şekilde insanların kaybolduğunu da iddia etmektedir.⁷³

Curson, tarifini yaptığı bu yolun İstanbul ile İran arasında tek bağlantı olmasını ve İstanbul ve İran arasındaki mal nakliyatının bu dar boğazlardan ve dik uçurumlardan yapılmasını hayretle karşılamaktadır.⁷⁴ Bu hayret aslında Osmanlı Devleti – İran arasındaki ticaret yolunun ne kadar ilkel olduğunun imasıdır.

Bir başka seyyah Naumann da bu yolun vadi boyunca geçen kısmının, çok kötü olduğunu, her tarafında büyük oyukların bulunduğunu ve dağlardan akan suların yarıklar meydana getirdiğini anlatmaktadır.⁷⁵

Korgeneral Hoffmeister'in hatıratında İpek Yolu ile ilgili ilginç bilgilere rastlanmaktadır. Hoffmeister'in belirttiğine göre, bu yol 1870'li yıllarda Fransız bir mühendis tarafından askeri amaç için çok büyük masraflarla mükemmel bir şose yol halinde

⁷² A. Curson, "Reise von Trebisond nach Erserum", Karl Koch (Yay.), Kaukasischen Leander und Armenien. Lipzig 1855, s.126–128.

⁷³ Curson, **a.g.m.**, s.127.

⁷⁴ Curson, **a.g.m.**, s.127.

⁷⁵ Edmund Naumann, Vom Godenen Horn zu den Quellen des Euprat, Münih/Leipzig 1893, s. 347.

genişletilmiştir. Ancak, daha sonraki yıllarda gerekli bakım yapılmadığı için, burası tekrar yavaş yavaş çökmeye başlamıştır.⁷⁶

Seyyahların hatıratlarındaki ortak görüş Gümüşhane'yi dış dünyaya bağlayan tek güzergâh olan İpek yolunun çok bakımsız ve yetersiz olduğudur.

Hatıratlarda mahallelerin ve evlerin de tasviri yapılmıştır. 1852 yılında Trabzon'dan Gümüşhane üzerinden Erzurum'a giden Alman seyyah Wagner'in hatıratında Gümüşhane şu şekilde anlatılmaktadır: “ *Bir çukurun içinde yüksek çıplak granit kayalıklarıyla adeta sıkıştırılmış bir haldedir. Evler anfi basamaklı şekilde dik bir yamaca kümelenmişler. Öyle ki, paralel üst sokaklara atın sırtında bir defa dahi olsa gidilemiyor. Atlarımızdan inip, dizginlerinden çekerek gidebiliyoruz.*”⁷⁷ Yazar bu şekilde şehir içinde zar zor ilerleyen hayvanların çok yorulduklarını ve geceleyecekleri meskene oldukça zor ulaştıklarını belirtmektedir.⁷⁸

Wagner, şehirdeki evlerin yarısının çamurdan, diğerlerinin ise taştan yapıldığını anlatmaktadır. Bizim “*çamur*” diye tercüme ettiğimiz, metinde geçen kelime “*kot*” yani hayvan dışkıdır. Yazar bu şekilde yapılan evlerin “*kirli ve sefil*” bir görüntüye sahip olduklarını ifade etmektedir.⁷⁹ Yazarın “*kirli ve sefil*” olarak tarif ettiği şey, bölge insanının yakacak ihtiyaçlarını karşılamak üzere yaptıkları ve kurutmak için evlerinin dış duvarlarına yapıştırdıkları tezektir. Yani, evlerin hayvan dışkısından yapılması gibi bir durum söz konusu değildir.⁸⁰

Wagner, evlerin çatılarının dik ve meyilli olmadığını aksine taştan ve çamurdan yapılmış teras şeklinde olduğunu belirtmektedir.⁸¹

Bu seyyahların hatıratları bize bölgenin sosyal ve iktisadi hayatı ile ilgili bilgileri de vermektedir. Şehirdeki iktisadi hayat madencilğe ve meyveciliğe dayanmaktadır. Wagner,

⁷⁶E.v. Hoffmeister, , *Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum schwarzen Meere, Eine militaer-geographische Studie*, Leipzig/Berlin 1911,s. 122.

⁷⁷ Mortiz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Leipzig 1852, s.173.

⁷⁸ Wagner, a.g.e., s.173.

⁷⁹ Wagner, a.g.e., s.173.

⁸⁰ Necmettin Alkan, “Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi”, **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 619.

⁸¹ Wagner, a.g.e., s.172.

Gümüşhane'deki gümüş ve kurşun madenleri ocaklarının meşhur olduğunu belirterek, ocakların kötü bir donanım olduğunu ve kötü yönetildiğini, bu olumsuz şartlara rağmen hükümetin ocaklardan fazla kâr elde etmesini ise vatandaşların bedavaya çalışmaya zorlanması ile açıklamıştır.⁸² Maden ocaklarının kötü bir şekilde işletildiğine dair bilgiler doğru değildir. Elimizde bulunan mevcut bilgilere göre, madenlerin işletilmesinde bazı sıkıntıların yaşanmasına rağmen çalışanların ücretleri ödenmekteydi.1836 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz William J. Hamilton, madende çalışan işçilerin yevmiyelerini 70 para takriben 2 kuruş olduğunu belirtmiştir.⁸³

Naumann ise, şehrin çok eski çağlardan beri gümüş madenleri ile meşhur olduğunu ve bu madenlerin şehrin solunda dağların yukarısında bulunduğunu yazmaktadır.⁸⁴

Curson, armutları ile meşhur olan Gümüşhane'nin adeta derin bir çukurun içinde bulunduğunu ve kervan yolu üzerinde bulunan bütün mntıklar arasında en iyi iklime sahip olduğunu yazmaktadır.⁸⁵

19. yüzyılın başlarına kadar iyi bir yaşam süren Gümüşhane yöresi halkı, daha sonraki yıllarda ki savaşlar nedeniyle tüm Doğu Anadolu'yu saran çeşitli sıkıntılardan fazlasıyla etkilenmiştir. Bunların üzerine bir de gümüş madenlerinin eskisi gibi işletilmemesi üzerine, sancak sınırlarında meskûn halkın dışarıya göç etmesinden dolayı bölge eski canlılığını yitirmiş ve nüfusu oldukça azalmıştır.

21. 19. Yüzyıl'da Gümüşhane Sancağı'nın Nüfus Yapısı ve Ermeniler

Gümüşhane'deki Ermeni olaylarını ele aldığımız 19. yüzyılda, sancak sınırları dâhilinde yaşayan halkın nüfus oranlarının tespit edilmesi, konu açısından önemlidir. Özellikle de şehirdeki nüfus hareketlerinin tespit edilmesi, Ermeni Olayları'nın şehre yansımalarını tespit etmede faydalı olacaktır. Fakat elimizde şehrin nüfusu hakkında sistematik ve periyodik bilgiler bulunmamaktadır. Mevcut bilgiler 1867, 1869, 1877, 1878, 1881, 1882, 1893, 1900, 1904, 1906, 1907 ve 1914 verileriyle sınırlıdır.

⁸² Wagner, a.g.e., s.174.

⁸³ Selahattin Tozlu, XIX. Yüzyıl'da Gümüşhane, Erzurum 1998, s.88.

⁸⁴ Naumann, a.g.e., s.347-348.

⁸⁵ Curson, a.g.m., s.130.

Osmanlı Devleti dönemlerinde değişik din ve kültüre sahip insanların şehir, kasaba ve köylerde bir arada yaşadıkları, aynı zamanda kendi dinlerini ve kültürlerini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu arada elbette ki az veya çok birbirlerinden etkilenmişlerdir.⁸⁶ Kaynaklardan Anadolu'daki bazı köylerin genellikle karışmadığı yani bir köyde yaşayanların tümünün ya Türk ya Kürt veya Ermeni ya da Rum olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu toplulukların ikisinin veya daha fazla unsurun aynı köyde yaşadığı da görülmektedir.⁸⁷

Gümüşhane'de geniş Osmanlı coğrafyasının bir parçası olarak, bu şekilde farklı etnik ve dini yapıya sahip insanların yaşadıkları bir yerleşim birimiydi. Nitekim Gümüşhane'de Türkler, Rumlar ve Ermeniler uzun yıllar boyunca bir arada yaşamışlardır. Ancak başta Gümüşhane olmak üzere Kelkit, Şiran, Torul ve Köse'de Ermeni nüfusu hiçbir zaman çok fazla olmamıştır.

Tablo-1

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağında Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı⁸⁸

Topluluk Adı				
Kaza Adı	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni	Toplam
Gümüşhane	3.240	820	567	4.627
Yağmurdere	514	-	-	514
Kelkit	7.258	744	61	8.063
Şiran	3.991	621	-	4.612
Torul	4.238	8.700	90	13.028
Kürtün	5.087	657	-	5.744
Toplam	24.328	11.542	718	36.588

⁸⁶ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453 – 1559) , Cilt 2, İstanbul 1995,s.36; Şahin, a.g.e., s.22.

⁸⁷ Şahin, a.g.e., s.22.

⁸⁸ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1869, s.65.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Gümüşhane Sancağının toplam erkek nüfusu 36.588 idi. Bu salnameye göre, Gümüşhane Sancağında Ermenilerin erkek nüfus sayısı Gümüşhane Merkez’de 557, Kelkit’te 61, Torul’da 90 olmak üzere toplam 718’dir. Bu rakamlardan görüleceği gibi Ermeni nüfus oranı Müslümanlara nispeten oldukça düşüktür. Takriben % 1,5’den daha az bir orana denk gelmektedir.

Tablo -2

1877–78 Osmanlı Devletinin Nüfusu⁸⁹

Sancak	Nüfus	Binalar(Evler)	Bölgedeki Kazalar
Gümüşhane	43.478	16.243	Şiran, Torul, Kelkit

1877 – 78 yıllarında Gümüşhane, Şiran, Torul ve Kelkit’teki toplam nüfus 43.478 idi.

Tablo–3

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi’ne Göre Gümüşhane Sancağı’nın Nüfusu⁹⁰

	Ermeni	Rum	Müslüman	Toplam
Gümüşhane	579	2.561	5.026	8.166
Yağmurdere/ Kovans	-	538	1.133	1.671
Kelkit	71	510	8.658	9.239
Şiran	82	660	4.488	5.230
Torul	-	7.805	3.253	3.253
Kürtün	-	761	4.686	5.447
Toplam	732	12.835	27.244	40.811

⁸⁹ Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830 – 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul 2003, s. 159.

⁹⁰ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1878, s. 118–119.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Gümüşhane Sancağı'nda ki Ermeni miktarı Gümüşhane merkezde 579, Kelkit'te 71, Şiran'da 82 olarak tespit edilmiştir. Yağmurdere, Torul ve Kürtün'de ki Ermeni miktarı ise belirtilmemiştir. 1869 yılındaki Ermeni nüfusu ile 1878 yılındaki Ermeni nüfusu arasında çok fazla değişiklik olmadığını görüyoruz. 1869 yılında Gümüşhane Sancağı'nda toplam Müslüman Nüfus 24.328, Ermeni nüfusu 718 iken 1878 yılına gelindiğinde Müslüman nüfus 27.244'e, Ermeni Nüfus 732'ye çıkmıştır. Dokuz yıllık bir zaman diliminde Müslüman nüfus da ki artışın 2916 kişi, Ermeni nüfus da ki artışının ancak 14 kişi olduğunu görüyoruz. 1878 yılındaki Ermeni nüfus miktarı takriben %1,7'ye denk düşmektedir.

Gümüşhane Sancağının 1878 – 1880 yıllarındaki Ermeni nüfusunu; Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Halep, Harput, Sivas ve Trabzon Vilayetlerinin erkek nüfusunu gösteren resmi istatistiklerden öğreniyoruz.⁹¹ Buna göre; Trabzon Vilayetinin Gümüşhane Sancağındaki Ermeni Grogorianların erkek nüfusu 630'dur.

Tablo-4

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı⁹²

Topluluk Adı				
Kaza Adı	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni	Toplam
Gümüşhane	5.026	2.579	579	8.184
Yağmurdere	1.133	538	-	1.671
Torul	3.253	8.064	-	11.317
Kürtün	4.238	761	-	4999
Kokas	1.919	379	-	2.298
Toplam	15.569	12.321	579	28.469

⁹¹ Karpat, a.g.e., s.230 – 231.

⁹² Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1881, s. 136–137.

1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise, Kelkit ve Şiran kazalarının nüfus verileri olmadığı için, Gümüşhane sancağının toplam erkek nüfusu 28.469 idi. Gümüşhane Sancağı Merkez kazada erkek Ermeni nüfusu 579'dur. Ermenilerin genel nüfusa göre oranları 1869'a göre azalmıştır. Sancak merkezindeki oran 12 kişi artarken, kazalarda Ermeni kalmamıştır. Sancaktaki Rum nüfus takriben 150 kişi azalmıştır. Ermenilerin, 1881 yılındaki nüfusa oranları ise ancak %2'ye denk gelmektedir.

Tablo – 5

1881–82 / 1893 Döneminde Gümüşhane Sancağı Kadın-Erkek Nüfusunun Dinsel Dağılımı⁹³

Topluluk Adı	Kaza Adı				
	Gümüşhane	Torul	Kelkit	Şiran	Toplam
Müslüman					
Kadın	10.200	9.001	11.059	7.115	37.375
Erkek	11.756	10.457	12.191	7.406	41.810
RumOrtodoks					
Kadın	2.666	8.000	163	834	11.663
Erkek	2.793	8.679	141	892	12.505
Ermeni Gregoryen					
Kadın	514	-	58	100	672
Erkek	638	-	55	121	814
Toplam	28.567	36.137	23.667	16.468	104.839

⁹³ Karpat, a.g.e., s.178 – 179.

Osmanlı Devletinde 1881–82 / 93 dönemlerinde yapılan nüfus sayımına göre Gümüşhane'deki toplam nüfus 104.839 idi. Torul Kazası toplam 36.137 nüfus ile sancaktaki en kalabalık kaza iken Gümüşhane Merkez Kazası ikinci sırada ve Kelkit Kazası üçüncü sırada yer alıyordu. 1881–82 / 1893 döneminde Gümüşhane Sancağı'nda Ermeni kadın-erkek nüfusu Gümüşhane Merkez'de kadın nüfus 514, erkek nüfus 638 toplam 1.152'dir. Kelkit'te kadın nüfus 58, erkek nüfus 55 toplam 113'dür. Şiran'da kadın nüfus 100, erkek nüfus 121 toplam 221 olmak üzere Gümüşhane Sancağındaki toplam Ermeni nüfusu, kadın nüfus 672, erkek nüfus 814 toplam 1.486'dır. Nüfusun %75,6'sını Müslümanlar, %23'ünü Rumlar ve %1,4'ünü Ermeniler oluşturuyordu. 1893'teki Ermeni nüfusun sayısı hemen hemen aynı kalmıştır. Rum nüfusa göre Ermenilerde hareketlilik yine çok azdır.

6 Teşrin-i Evvel sene 1309 (18 Ekim 1893) 'da Trabzon Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafın içeriği Trabzon Vilayeti dâhilindeki Ermeni nüfus miktarı idi. Bu telgrafta "Gümüşhane Sancağı'nda 1.494 nüfus mukayyet olmağla"⁹⁴ ifadesi bulunmakta idi. Bu da bize 1893 yılında Gümüşhane Sancağındaki Ermeni nüfusu hakkında bilgi vermektedir.

Osmanlı Devletinde 1881–82 / 93 dönemlerinde yapılan nüfus sayımına göre Ermeni nüfusu 1486 olarak gösterilirken, yukarıdaki belgede bu sayı 1494 olarak belirtilmektedir. Rakamlar birebir aynı olmasa da birbirlerine oldukça yakındır.

Gümüşhane'deki Ermeniler hakkında bir diğer bilgiyi Ahmet Şakir Paşa'dan öğreniyoruz. Ahmet Şakir Paşa, Gümüşhane ile ilgili hazırladığı raporda Gümüşhane'nin köylerinde hiç Ermeni bulunmadığını belirtirken, kasabada ise 247 hane Ermeni'nin bulunduğunu kaydetmiştir.⁹⁵

⁹⁴ BOA, Y.PRK. DH. 7/8.

⁹⁵ Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1914), İstanbul 1993, s.115.

Tablo – 6

1900 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı'nın Ermeni ve Müslüman Nüfus Dağılımı⁹⁶

	Gümüşhane	Torul	Kelkit	Şiran
Müslümanlar	24.510	22.701	25.695	14. 786
Ermeniler	1.379	-	109	224

1900 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Gümüşhane Sancağı'nın Ermeni ve Müslüman nüfus dağılımı şöyledir: Merkez kazada Müslüman nüfus 24.510 (%75.59), Ermeni nüfus 1.379 (%4.25), toplam 32.423; Torul kazasında Müslüman nüfus 22.701 (%51.17), (Ermeni nüfus kaydedilmemiştir), toplam 44.362; Kelkit kazasında Müslüman nüfus 25.695 (%97.73), Ermeni nüfus 109 (%0.41), toplam 26.290; Şiran kazasında Müslüman nüfus 14. 786 (%87.52), Ermeni nüfus 224 (%1.32), toplam 16.968 idi. Gümüşhane Sancağının toplam nüfusu 119.968 iken, bunun 1.712'si Ermeni nüfusuydu. Ermeni nüfusu Gümüşhane Sancağı'nın toplam nüfusunun ancak % 1.4'üne denk gelmekteydi.

Tablo – 7

1904 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne Göre Gümüşhane Sancağı'nın Nüfusu⁹⁷

Gümüşhane Sancağı				
	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Toplam
	89. 240	31.422	1.767	122.429

⁹⁶ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1900, s. 142.

⁹⁷ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1904, s. [?].

1904 tarihli Trabzon Vilayet Salname'sine göre Gümüşhane Sancağı'nın bütün nüfusu 122.429 olarak gösterilmektedir. Toplam nüfusun %72,8'ini Müslümanlar, %25,6'sını Rumlar ve % 1,4'ünü Ermeniler oluşturuyordu.

1904 tarihli Trabzon Salnamesi'nde, Gümüşhane Sancağı'nın Liva Mutasarrıfı'nın mütemayiz rütbesini haiz Hüsnü Bey köyleriyle birlikte Gümüşhane Kasabasında, 51 camii ve mescit, 3 medrese, 2 tekke, 69 mektep, 34 kilise ve manastır, 2 fabrika, 3.407 ev, 109 hotel, 81 kahve bulunduğu; Yağmurdere, Gavurdağı, Köse, Hur ve Şurut Dağlarıyla Tandırılık yaylasının çok ünlü olduğu; yağ, peynir, yün ve deri gibi hayvan ürünlerinin ihraç edildiği; Kelkit ve Şiran'da kilim yapıldığı; Gümüşhane madenlerinden faydalanılmadığı, kasaba halkının ziraat, bakırcılık, kalaycılık, marangozluk, taşçılık ve fırıncılık gibi mesleklerle geçimini sağladığı; içlerinden birçoğunun Kafkasya ile Rusya'nın güney illerine gittiklerini; memurlardan başka halkın çuha ve yerli dokuma şaldan şalvar, zıpka ve mintan giydikleri kaydedilmiştir.⁹⁸

Tablo – 8

1906 – 1907 Yıllarında Yapılan Nüfus Sayımına Göre Gümüşhane'de Nüfus⁹⁹

Gümüşhane									
Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Yabancılar		Toplam	
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
55.733	50.350	19.887	20.067	1.280	1.247	2	2	76.902	72.206
Toplam Nüfus 149.108									

1906 – 1907 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre Gümüşhane'de 1.280'i erkek, 1.247'si kadın toplam 2.527 Ermeni nüfus bulunmaktadır.

⁹⁸ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1904, [?].

⁹⁹ Karpat, a.g.e., s.202 – 203.

1906 – 1907 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre Gümüşhane'nin toplam nüfus 149.108 olarak belirtilmiştir. Nüfusun %73'ünü Müslümanlar, %26'sını Rumlar ve %1,6'sını Ermeniler oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devletinde 1881–82 / 93 dönemlerinde yapılan nüfus sayımında Müslüman nüfus %75,6 iken, 1906 – 1907 yıllarında yapılan nüfus sayımında bu oran %73'e düşmüştür. 1881–82 / 93 dönemlerinde yapılan nüfus sayımında ermeni nüfusu %1,4 iken, 1906 – 1907 yıllarında yapılan nüfus sayımında bu oran %1,6'ya çıkmıştır. Müslüman nüfusun düşüş sebebi 1893 – 1894 yıllarında bölgede meydana gelen kıtlıktır. Bu tarihlerde Gümüşhane, Bayburt, Bitlis, Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesinde iki yıl üst üste kuraklık meydana gelmiştir. Kuraklık hayatı toprağa bağlı olan çiftçileri perişan etmiştir. Ürünlerin fiyatı artmıştır. Bölgede oluşan büyük kıtlık sonucunda insanların bir kısmı köylerini ve şehirlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Arşiv belgelerinde bu durum şöyle anlatılmaktadır: *“yeteri kadar mahsul alamayan fıkdan-ı mahsul sebebiyle memleketlerinde aç kalan insanların bir kısmı maişetlerini temin için Yozgat, Trabzon ve Ankara'ya bir kısmı da Amerika'ya göç ettiler.”*¹⁰⁰

Tablo – 9

1914 Yılında Yapılan Nüfus Sayımına Göre Gümüşhane'de toplam Nüfus¹⁰¹

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Toplam
Gümüşhane	29.630	9.179	1.817	40.626
Torul	29.686	30.547	24	60.257
Şiran	22.312	3.155	392	25.859
Kelkit	33.130	614	482	34.226
Toplam	114.758	43.495	2715	160.958

¹⁰⁰ BOA. YPRK.A.,9 / 21.

¹⁰¹ Karpat, a.g.e., s.218 – 219.

1914 yılında yapılan nüfus sayımına göre Gümüşhane Merkez’de Ermeni nüfusu 1.817, Torul’da 24, Şiran’da 392, Kelkit’te 482’dir. Gümüşhane Sancağındaki toplam Ermeni nüfusu ise 2.715’dir.

1914 yılında yapılan nüfus sayımına göre toplam nüfus 160.977 idi. Torul Kazası 60.257 nüfusuyla en kalabalık kaza iken merkez kaza 40.626 nüfusuyla ikinci sırada yer alıyordu. 1906’ya göre sancaktaki nüfusta takriben 10.000 kişilik bir artış gözlenmektedir. Ermenilerde aynı artış görülmemektedir. 1906’da Ermeni nüfusu 2527 iken, 1914’de bu sayı 2715’e yükselmiştir. Bu da takriben %1,6’ya denk gelmektedir. Fakat bu sayı sancaktaki diğer oranlara göre çok az bir artıştır.

Tablo – 10

1869 ve 1881 Trabzon Vilayet Salnamelerinde Gümüşhane Sancağındaki Hane ve Köy Sayıları¹⁰²

Kaza ve Bucak Adı	1869		1881	
	Hane	Köy	Hane	Köy
Gümüşhane	2.042	31	6.750	65
Kokas	-	-	1.479	28
Yağmurdere	300	17	678	25
Torul	6.800	74	6.297	50
Kürtün	1.819	49	4.037	51
Kelkit	3.148	63	-	-
Şiran	1.229	96	-	-
Toplam	15.338	330	19.241	219

¹⁰² Trabzon Vilayet Salnameleri, Trabzon 1869, s.65; Trabzon Vilayet Salnameleri, Trabzon 1881, s.136-137.

1869 Trabzon Vilayet Salnamesinde Gümüşhane Sancağı'ndaki toplam hane sayısı 15.338 olarak belirtilmektedir. Köy sayısı ise 330 olarak gösterilmektedir. Gümüşhane Sancağı'nda Torul kazası 6.800 hane ile ilk sırada yer alırken ikinci sırada 3.148 hane ile Kelkit kazası vardı. Gümüşhane Sancağı'nda en çok köyü olan kaza ise Şiran kazası idi. 1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Gümüşhane Sancağındaki toplam hane sayısı 19.241 olarak belirtilmektedir. Köy sayısı ise 219 olarak gösterilmektedir. Kelkit ve Şiran'a ait verilerin yer almadığı 1881 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde en fazla hane ve köy 6.750 hane ve 65 köy ile merkez kazaya aitti.

19. yüzyılda Gümüşhane Sancağı eğitim açısından da çok iyi bir durumda değildi. Sancakta ilkokul, rüştiye ve medreseler vardı.

Tablo – 11

1869 Trabzon Vilayet Salnamesinde Gümüşhane Sancağı'ndaki Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayılarının Etnik ve Dinsel Dağılımı¹⁰³

	Gümüşhane	Yağmurdere	Torul	Kürtün	Şiran/Kelkit	Toplam
Müslüman						
Okul	37	5	29	18	58	147
Öğrenci	679	126	503	144	1.556	3008
Medrese	7	1	5	1	79	93
Müderris	6	1	36	1	23	67
İmam	34	16	1	13	109	173
Hatib	22	7	29	18	42	118
Tekke	-	-	1	-	6	7
Camii ve Mescit	29	16	43	22	27	137
Rum						

¹⁰³ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1869, s.156.

Okulu	10	-	25	3	17	55
Öğrenci	309	-	790	41	103	1.243
Ermeni						
Okulu	1	-	2	-	1	4
Öğrenci	125	-	15	-	20	160
Kilise	10	-	131	7	14	162
Rahip	11	-	161	9	17	198

1869 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Gümüşhane Sancağındaki toplam öğrenci sayısı 4.411, toplam okul sayısı ise 206 olarak belirtilmiştir. Gümüşhane Sancağı'nın genelinde toplam Müslüman öğrenci sayısı 3008, toplam Müslüman okul sayısı ise 147; toplam Rum Öğrenci sayısı 1240, toplam Rum okul sayısı 55; toplam Ermeni öğrenci sayısı 160, toplam Ermeni okul sayısı ise 4 olarak gösterilmiştir. Gümüşhane Sancağı genelindeki Öğrenci miktarı içinde Ermeni Öğrenci oranı %3,6'ya denk gelmektedir.

1892 tarihli Trabzon Salnamesi'nde, Gümüşhane Sancağı merkezi olan Gümüşhane kasabasının 3702 hane ile 17.790 nüfusa sahip olduğu, Gümüşhane kazasıyla, Torul, Kelkit ve Şiran kazalarına ayrıldığı, nefis meyve ağaçlarından oluşan ünlü bahçelerinde tadı ve güzelliği herkesçe kabul edilmiş meyveleri olduğu, türlü hastalıklara iyi gelen şifalı suları bulunduğu, Canca köyünde alçı, fillim dağında ise kömür madenine rastlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca, Erzurum tarîk-ı kebîri Gümüşhane Sancağı içinden geçmekte olup Gümüşhane Kasabası da tarîk-ı mezkûrun üstünde bir sırt üzerinde bulunduğu cihetle kasaba-i mezkûrun bu yüzden kesb-i ehemmiyet etmekte olduğu gibi, Gümüşhane'den IV. Ordu-yu Hümayûn merkezi olan Erzincan'a muntehî olmak üzere mukaddemâ inşâsına mübâşeret olup hitâmı kuvve-i karibeye gelmiş bulunan Erzincan tarîk-ı dahi Gümüşhane'nin ehemmiyeti mevkiyesini arttırmaktadır, denmektedir.¹⁰⁴

Eski devirlerden beri Türkler ile bir arada yaşamış olan Ermeniler, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Gümüşhane Sancağı'nda da ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde Türklerle bir bütün oluşturmaktaydılar. Birinci bölümde de ifade ettiğimiz

¹⁰⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1892, s.283.

üzere Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Batılı devletlerin kışkırtması sonucu 1860 – 1870'li yıllardan itibaren ayrılıkçı akımlara yönelmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti birçok Ermeni ihtilal ve isyan olaylarına sahne olmuştur. Bütün devleti saran bu kanlı olaylardan Gümüşhane de fazlasıyla payını almıştır.

22. Gümüşhane'deki Ermenilerin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayatları

Gümüşhane'de Ermenilerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatlarına geçmeden önce, sancak merkezini meydana getiren mahallelere temas etmek gerekiyor.

Gümüşhane'nin bulunduğu yer, vadiye soldan iltihak eden musalla deresinin iki yamacıdır. Kasaba, Musalla deresi yamaçlarına anfiteatr şeklinde yerleşmiştir.¹⁰⁵ 19. yüzyıl'da Gümüşhane Sancağı merkezinde on dört tane mahalle vardı.

- 1.Cami-i Cedid Mahallesi,
2. Cami-i Kebir Mahallesi,
3. Ermeni Mahallesi,
4. Ayana Mahallesi,
5. Hıdırelles Mahalesi (Hızır İlyas),
6. Çarşı Camii Mahallesi,
7. Cami-i Sagir Mahallesi,
8. Ayatodori Mahallesi,
9. Kalandar Mahallesi,
10. Meryem Ana Mahallesi,
11. Gözaçan Mahallesi,
12. Israk Mahallesi,
13. Istavroz Mahallesi,

14. Bahçeler (Hacıemin'den Bağlarbaşı'na kadar olan mahallelere Bahçeler deniliyordu. Bahçelerde de; Burhaneddin Mahallesi, Saadettin Mahallesi, Emirler-i Cedid Mahallesi ve Sorda (Bağlarbaşı) mahallesi olmak üzere dört mahalle vardı.)¹⁰⁶

¹⁰⁵ Besim Darkot, “Gümüşhane” maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s.836.

¹⁰⁶ Sabri Özcan San, “Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler, Aileler ve Hikâyeler”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990)**, Ankara 1991, s.121- 123.

Bu şekilde sancağı meydana getiren on dört mahalleden biri olan Ermeni Mahallesi'ni daha yakın tasvir etmek gerekiyor. Ermeni Mahallesi, Daltaban'dan şehre çıkarken Dibiç'in Çeşmesi'nden karşıya bakılınca görülen evlerden oluşmaktaydı. Yamaçta kurulmuş olan bu mahallede herhangi bir sokak yoktu. Evler adeta birbirinin üzerine dik şekilde yamaca inşa edilmişlerdi. Yamacın eğiminden dolayı birçok evin kapısı hemen önündeki komşu evin damına açılıyordu. Evler arasında tek tük ağaçlar vardı¹⁰⁷. 19. yüzyılın sonlarına doğru mahallenin baş tarafında büyük bir Ermeni Kilisesi yapılmıştı.¹⁰⁸ Ermeni Kilisesinin bitişiğinde, bodrum üzerinde tek katlı bir bina da Ermeni İlkokulu idi. 14 Mayıs 1915 Sevkiyat Kanunundan sonra bu binaya Türk ilkokulu taşınmıştır.¹⁰⁹ Mahallenin bu şekildeki tasviri zaten şehrin genel coğrafik yapısına fazlasıyla uymaktadır.

Sancak merkezindeki Ermenilerin sosyal ve iktisadi durumlarına gelince, bu konuda çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. İlgili bilgileri II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Tanin Gazetesi'nin Anadolu'ya gönderdiği Ahmet Şerif'in gözlemlerinden çıkarabiliyoruz. Ahmet Şerif, Anadolu'da Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların sosyal durumlarını incelemiş, aralarındaki ekonomik ve kültürel dengesizlikleri belirtmiş, dışarıdan herhangi bir müdahale olmadıkça ilişkilerin sağlıklı bir biçimde yürüdüğünü vurgulamıştır. Gümüşhane ile ilgili gözlemlerini Ahmet Şerif şöyle dile getiriyor:

“Gümüşhane halkı, İslam, Ermeni ve Rum'dur. Genellikle konuşulan dil Türkçedir. Ermenilerin durumu İslamlardan daha iyi gibi görünüyor. Onlar, fikren de İslamlardan ileridirler. Teşekküre memnuniyete değer olan taraf, iki unsurun, birbirleriyle kardeşçe ve iyi geçinmekte olmasıdır. Ermeniler de ziraat ve ufak tefek ticaretle uğraşıyorlar. Rumların durumu daha iyi görünüyor. Gümüşhane halkı pekiyi geçinmektedir.”¹¹⁰

Ahmet Şerif, Gümüşhane'den Varzahan Köyü'ne doğru yola çıkmıştır. Ahmet Şerif ve yanındakiler bu Ermeni köyünde alıkonulmuştur. Yazar, buradaki Ermenilerle ilgili izlenimlerini şöyle aktarmaktadır:

¹⁰⁷ San, a.g.m., s.122.

¹⁰⁸ San, a.g.m., s.129.

¹⁰⁹ San, a.g.m., s.129.

¹¹⁰ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, Cilt 1, (yay. haz. : Mehmet Çetin Börekçi), Ankara 1999, s.321.

“ Ben Ermeni köylerini, tam anlamıyla Osmanlı buldum. Kendilerinde, gerçek ve samimi, vatandaş ruh ve duygusunu gördüm. Yalnız İslam köylüler gibi onlarında pek çok ezilmiş buldukları, hayatlarını o kadar kolaylıkla kazamamakta olduklarını, özetle, pek rahat yaşamadıkları, her şeylerinden fark ediliyor ve seçiliyordu. Hayat şartları, geçim biçimi, usul ve adetçe Ermeniler ve İslamlar arasında hiçbir fark yoktur. Erkekler hemen hemen aynı kıyafette idi. Kadınlar ise hiç ayırt edilecek gibi değildi. Özetle, birbirlerine kaynaşmışlar idi. ”¹¹¹

Anadolu’da, Türkiye Ermenilerinin bir kısmının Ermenice bilmedikleri ve Türkçeyi anadil olarak konuştukları bilinmektedir. Ülkenin pek çok yerinde Ermenilerin Türkçe konuştukları anlaşılmaktadır. Ermenilerin ve Rumların hemen hemen her zaman aralarında Türkçe konuştukları, kendi milletinden arkadaşları ile dahi mektuplaşırken Türkçe yazdıkları ancak Ermeni ve Rum alfabelerini kullandıkları görülmektedir.¹¹²

Aynı özelliğin 19. yüzyılın başlarında Gümüşhane ve Erzincan bölgeleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³

Bu şekilde tespit edildiği gibi, Gümüşhane Sancağı’nda meskûn olan Ermeniler ile Müslüman ahali arasındaki genelde bir sıkıntı yaşanmadığı görülmektedir. Sıkıntı olmaması bir tarafa, her iki milletin belli oranda kaynaştıkları da vakidir. Böylece ortaya konan Gümüşhane örneği Osmanlı geneliyle örtüşmektedir. Fakat bu durum belli bir süre sonra, 1828 – 1829 Osmanlı – Rus Harbi sırasında ve sonrasında zedelenmeye başlamıştır. Ancak, Müslüman halk ile Ermeniler arasındaki münasebetlerin bu şekilde bozulmaya başlamasının nedenleri doğrudan Ermeni hadiseleriyle veya isyanlarıyla alakalı olmayıp; kaldı ki bu tarihlerde henüz daha Ermeni Meselesi ortaya çıkmış değildi, doğrudan savaşın olumsuz sonuçlarıyla bağlantılıdır. Savaşın kaybedilmesiyle Rus korkusunun ortaya çıkması, hicret endişesi ve Rusların yanında yer alan Ermenilerin Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran, Erzincan ve Tercan’da halka yaptıkları zulüm belli başlı nedenlerdir.¹¹⁴

¹¹¹ Şerif, a.g.e., s.320 – 331.

¹¹² Şahin, a.g.e., s.30.

¹¹³ Şerif, a.g.e., s.321.

¹¹⁴ Selahattin Tozlu, “Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990)**, Ankara 1991,s. 101.

III. BÖLÜM

3. GÜMÜŞHANE VE CİVARINDA ERMENİ FAALİYETLERİ

Bu başlık altında ele alınacak Ermeni hadiselerini iki bölümde irdelemek gerekiyor. Öncelikli olarak I. Dünya Savaşı öncesindeki olayları ele almak gerekiyor. Bu süreci özellikle de II. Abdülhamid'in saltanat yıllarıyla başlatmak gerekiyor. Nitekim 1895 – 1914 arasındaki Ermeni Olayları Gümüşhane'de de kendini hissettirmişti. Ardından ikinci olarak 1914 – 1918 I. Dünya Savaşı sırasında cereyan eden hadiseler ele alınacaktır.

30. 1895 – 1914 Ermeni Hadiseleri

Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi, Gümüşhane ve çevresinde meskûn olan Ermeniler ile Müslüman halk arasında temelde iyi münasebetlere dayanan ilişkiler, ilk olarak 1828 – 1829 Osmanlı – Rus Savaşı'yla birlikte bir sıkıntı geçirmiştir. Daha sonraki süreçte asıl kırılma ise, 1890'lı yıllarda yaşanmıştır.

Nitekim, 1890'lı yıllar, Osmanlı Devleti'nin birçok yerleşim biriminde patlak veren Ermeni Olaylarına şahitlik etmiştir. Osmanlı başşehri İstanbul dâhil; şehir, sancak, kaza ve köy gibi pek çok küçük büyük yerleşim biriminde hadiseler patlak vermiştir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Gümüşhane ve çevresinde ki Ermeni Olaylarıyla alakalı olarak tespit edilebilen ilk olay ise, 1895 yılında patlak vermiştir.

1895 yılında Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Gümüşhane'de de Ermeni isyanları meydana gelmiştir. Bu hadiseler Gümüşhane'yle birlikte çevre vilayetler Trabzon, Bayburt, Erzurum, Erzincan, Tercan ve Sivas'ta da yaşanmıştır. Burada söz konusu olan Gümüşhane'de ki Ermeni İsyanı aslında doğrudan adı geçen çevrede yaşanan Ermeni isyanlarıyla alakalıdır. Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Torul ve Köse'de hiçbir zaman fazla bir nüfusa sahip olmayan Ermeniler, komşu şehirlerdeki Ermeniler ile iş birliği içine girmiş ve

gerek silah, gerek para yardımıyla bulunmaktan geri kalmamışlardır. Bu sebeple, Gümüşhane’de meydana gelen olayların yanı sıra aynı bölgede çıkan diğer olaylarda etkili olan Gümüşhaneli Ermenilerin faaliyetlerinden de bahsedeceğiz.

Trabzon valisi olan Kadri Bey, 12 Ekim 1895 tarihli raporunda, Trabzon’da ki olaylarda Ermenilerden 177’si erkek ve 5’i kadın olmak üzere toplam 182 kişinin öldüğünü ve 19 kişinin yaralandığını, Müslümanlardan 11 kişinin öldüğünü ve 25 kişinin yaralandığını belirtmiştir.¹¹⁵ Trabzon’a bağlı köylerde de Müslümanlardan 9, Ermenilerden 22 ölü olduğu, Gümüşhane Sancağı’nda ise, Müslümanlardan 3 ölü 4 yaralı, Ermenilerden ise ikisi zaptiye olmak üzere 4 ölü, 1 yaralı olduğu bildirilmektedir.¹¹⁶ Bu şekilde tespit edebildiğimiz kadarıyla Gümüşhane’de patlak veren Ermeni Olayları Trabzon’da ki hadiselerin bir devamı olarak cereyan etmiştir. Ayrıca Gümüşhane’de ki bu olaylar, vesikayla tespit edilen ilk sıcak çatışmalardır.

25 Ekim 1895 Gümüşhane Ermeni İsyanı’ndan evvel, Gümüşhane Mutasarrıflığı’ndan Bayburt Kumandanlığı’na gelen 13 Ekim 1895 (1Teşrin-i Evvel sene 1311) tarihli telgrafta; Trabzon tarafından beş yüz kadar silahlı Ermeni’nin Gümüşhane’ye bağlı Santa Karyesi civarında baş gösterdikleri bildiriliyordu.¹¹⁷ Gümüşhane Mutasarrıflığı’nın Dördüncü Ordu Müşirliği’ne verdiği bilgide; Gümüşhane’ye bağlı Gümüşlü ve Santa taraflarında yaklaşık beş yüz silahlı Ermeni grubun bir araya gelerek Bayburt’a altı saat mesafeye kadar yaklaştıkları ve Kayt ovasında toplandıkları bildirilmekteydi.¹¹⁸

Bu gelişmelerin ardından Gümüşhane Mutasarrıflığı, Trabzon hadisesine nazaran liva dâhilinde kontrolü daha iyi sağlayabilmek için Trabzon’dan birkaç bölük nizamiye süvarisi istemiştir: 7 Teşrin-i Evvel sene1311(19 Ekim 1895) tarihli bu belgede, “*Trabzon hâdisesine nazaran dâhil-i livâda muhfaza-i inzibât için kuvve-i mevcûde-i zâbitanın âdem-i kifâyetinden bahisle birkaç bölük nizâmiye süvarisinin irsâli lüzûmuna dâ’ir Gümüşhane Mutasarrıflığı’ndan alınan Telgrafnamenin irsâl buyrulduğu beyân-ı âlîsiyle icab-ı hâlin icrâsını âmir şeref-vürûd eden fi 1 Teşrin_i Evvel sene1311 (13 Ekim 1895) tarih ve bin*

¹¹⁵ BOA. Y.. PRK. UM. 32/114.

¹¹⁶ BOA. Y.. PRK. BŞK. 43/111.

¹¹⁷ BOA. Y. HUS. , 337/121.

¹¹⁸ BOA. A. MKT. MHM. 638/9.

altmış dokuz numaralı tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine sebk eden iş'âra cevâben Dördüncü Ordu-yı Hümayûn Müşîriyyet-i Celîlesinden vârid olub sûret-i mahlûlesi matviyyen takdîm kılınan telgrafnamede mezkûr ordunun tertîbâtından olan Süvari Ondokuzuncu Alayı'nın İkinci bölüğü Bayburd'da ve bir bölüğü Tercan'da ve diğer iki bölüğünün kısm-ı a'zâmı da Erzincan Sancağında hıfz-ı âsâyiş için Erzincan etrafında mevâki'i muhtelifede devriye hidemâtında ve bir mikdârıda ordu merkezinde ve sair alaylar dahi Muş ve Erzurum ve Malazgirt ve gibi mevâki'i mühime ile hudût muhâfazasında bulduklarından Gümüşhane için hiçbir taraftan süvari tefrîki mümkün olmadığı” belirtilmiştir.

Gümüşhane Mutasarrıflığı'nın, Trabzon hadisesine nazaran liva dâhilinde kontrolün sağlanabilmesi için istediği birkaç bölük nizamiye süvarisini Trabzon'da güvenliğin daha iyi sağlanabilmesi için gönderilmemiştir. Buna göre, “*Trabzon hâdisesinden dolayı birkaç bölük nizâmiye süvârisinin irsâli Gümüşhane Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiş ise de Dördüncü Ordu süvari alaylarının hıf-ı asâyiş için mevâki'-i mühimmede bulunduğu oraya hiçbir taraftan süvari tefrîk ve i'zâmı kâbil olmadığı müşîriyyet-i celîlenin iş'ârına atfen ve cevâben taraf-ı Ser'askeri'den bildirilmekle mevcûd kuvve-i zâbita ile hıf-ı âsâyişe i'tinâ kılınmasının mutasarrıflığa tavsiyesi.*”¹¹⁹

Bu gelişmelerin ardından birkaç gün içinde Gümüşhane'de de Ermeni isyanları başlamıştır. Gümüşhane'de başlayan 1895 Olaylarını, Trabzon Valisi Kadri Bey, Sadarete çektiği meb'ûs şifre, 12 Teşrin-i Evvel sene 1311 tarihli telgrafla bildirmiştir: “*Gümüşhane kasabasında İslâm ile Ermeniler arasında şûriş zuhûr etdiği şimdi redîf binbaşılığından makâm-ı askerîye geçen telgrafta görülmesiyle kâffe-i me'mûrine teskîn-i şûriş için şedîden telgraf yazıldığı ve buradan da müsta'celen tabur ağası çıkarıldığı ma'rûzdur.*”¹²⁰

Dönemin Dâhiliye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa 1895 yılında Gümüşhane'de meydana gelen olayları hatıratında şöyle anlatmaktadır:

“Sancak dâhilindeki köylerin hiçbirinde bir ferdi bile bulunmayan, ancak kasaba dâhilinde iki yüz kırk yedi hane halkından ibaret olan Ermenilerin başlı ve esaslı bir iş

¹¹⁹ BOA. A. MKT. MHM.663/2.

¹²⁰ BOA. HR. SYS.2812/4.

görme kastına ulaşamayıp, sadece bir tüfek patlatmış olmak üzere gördükleri teşvikât ve şuradan buradan ta'limât-ı fesâdiyeyi hamilen gelmiş olan fedâ'iler taraflarından zihinlerine bırakılmış olunan fesâdât sevkiyle birkaç güne kadar makâm-ı mutasarrıfıye bizim ku'ûd ettiğimizi göreceksiniz yollu tahdîş-i ezhânı mûcib akvâli ilân etmeye ve hükümete karşı kadîmen ihtiyâr edegeldikleri vaz'ı itâ'at-kârânedede ihmâl ve tekâsül göstermeye başlamalarıyla beraber, jandarma efrâdından birisini de aşçı bir Ermeni dükkanında zehirlemeleri ve Bitlis vukû'âtının yevm-i hudûsu olan¹³ Teşrîn-i evvel sene 1311 (25 Ekim 1895) Cuma günü dükkanlarını açmayarak isyâna hazırlandıklarını da göstermeleri üzerine, dûçâr-ı beht ü hayret olmuş olan ahâlî-i İslâmiyye üzerine Ermenilerin elebaşları olan İsrâelyan'ın Hacı Nişan'ın hânesi penceresinden silâh atılmaya başlamış olduğundan ve orada dahi men'-i sûriş için asâkir-i şâhâne bulunmadığından, müdâfa'a-i nefis için İslâmlar taraflarından Ermeni mahallesine muhâceme vukû' bulduğu gibi, etraf köylüleri dahi kasabaya dolarak dört-beş saat kadar devam eden mukâtelede İslâmlardan iki maktûl ve dört mecrûh ve Ermenilerden sekiz maktûl ve birkaç da mecrûh vukû' bulmuş ve çarşıdaki Ermeni dükkanlarından yirmi kadar hânedan eşyaca zâyi'at vukû' bulmuştur.

Köylülerin kasabaya dâhil olmamaları emrinde hükümetce bir hayli gayret olunmuş ve ulemâ ve ayân-ı memleket tarafından nice nesâyih ve vesâyâ ifâ kılınmış ise de, kasabada asâkir-i şâhâne bulunmadığından ve jandarmalarında her biri bir me'mûriyyete mülhakâtda bulunarak merkezde pek az jandarma efrâdı kalıp, bunların da def'-icem'iyete kifâyeti olmadığından, edilen vesâyâ kârger-i te'sîr olmamıştır. Ancak Erzincan'dan Trabzon'a gelmekte olup hâdisenin hîn-i vukû'undan tesâdüfen Gümüşhane hizâlarına varmış olan Dördüncü Ordu-yı Hümayûn nakliye taburu merkez-i livâyaya celble, izâle-i şûrişe çalışıldığı sırada Ermeniler taraflarından bu tabur üzerine ateş olunmasına mukâbil, tabur taraflarından isti'mâl-i esliha olunarak teskîn-i şûrişe muvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Zâyi' olan emvâli istirdât ile eshâbına i'âde etmek üzere merkez-i vilâyetten me'mûr-ı mahsûs gönderilerek bir komisyon teşkil olunmuş ve birçok itirdâdât vukû' bulmuş olduğundan, huzûr-ı kemterânemizle eshâbına yeden-be-yed red ve i'tâ ettirilmiştir. Bir taraftan da etrâfa me'mûrlar çıkarılarak ve sancaktan hârice çıkan emvâlin istirdât ve irsâli

emrinde telgraflarla muhâbereler icrâ kılınarak cem' ve istirdâda çalışılmakta olduğu görülmüştür."¹²¹

Hüseyin Nazım Paşa'nın Gümüşhane hadiseleri hakkında verdiği bu bilgilerde dikkatleri çeken bazı önemli noktalar şunlardır: Gümüşhane'deki Ermenilerin, Ermeni fedailerin telkin ve talimatlarıyla harekete geçtiğini ancak amaçlarına ulaşamadıklarını belirtmiştir. Aynı zamanda, Gümüşhane'de Ermeni İsyanı'nın çıktığı 13 Teşrîn-i Evvel 1311 (25 Ekim 1895) Cuma günü Bitlis'te de Ermeni isyanı'nın çıkışı da önemli bir bilgidir. Bu bilgilerden hareketle Ermenilerin Osmanlı coğrafyası üzerinde çıkardığı isyanların planlı ve programlı çıkarıldığını söyleyebiliriz. Ermeni isyanlarının planlı olduğunu kanıtlayan bir diğer önemli nokta ise; 13 Teşrîn-i Evvel 1311 (25 Ekim 1895) Cuma günü Ermenilerin dükkanlarını açmamalarıdır. Ermenilerin Müslüman ahali üzerine ateş açtığı yer ise, Ermeni elebaşısı olan İsrailyan'ın Hacı Nişan'ın evinin penceresidir. Bu durum Ermenilerin isyana hazırlıklı olduklarının göstergesidir.

Kasabada karışıklığı önlemek için asker bulunmadığından Müslümanlar nefsi müdafaa için Ermeni Mahallesi'ne her taraftan birden saldırmışlardır. Etraf köylerden kasabaya gelen Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki vuruşma dört-beş saat devam etmiştir. Hüseyin Nazım Paşa, Ermenilerin çıkardıkları bu karışıklık esnasında köylülerin kasabaya dâhil olmamaları için hükümetin gerekli önlemleri aldığı konusuna da vurgu yaparak Ermeniler ve Müslümanların karşı karşıya gelmesinin önlenilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Hükümetin yanı sıra memleketin ayanları ve ulema Müslüman halka tembih ve tavsiyelerde bulunmuştur. Böylece daha çok can kaybı yaşanmasının da önüne geçilmiştir.

Hüseyin Nazım Paşa'nın üzerinde durduğu bir diğer nokta ise Gümüşhane'ye yaklaşan Dördüncü Ordu'nun nakliye taburu merkez livaya gelerek kargaşayı durdurmaya çalışmış ancak Ermeniler tarafından bu tabur üzerine ateş açılmasına karşılık, tabur tarafından silah kullanarak kargaşalığın teskin edildiği bilgisidir. Bu bilgi bize olaylar yatıştırılmaya çalışılırken dahi Müslümanların silah kullanmadıklarını ancak, üzerlerine ateş açıldıktan sonra silah kullandıklarını gösteriyor.

¹²¹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Cilt 1, Ankara 1998, s. 166 – 167.

Aynı olaylar arşiv belgelerinde ise, şöyle anlatılmaktadır: 25 Ekim 1895'te bir jandarmanın Ermenilere ait bir dükkânda zehirlenerek öldürülmesi üzerine Gümüşhane'deki Müslümanlar ile Ermeniler arasında ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. Bu durum kısa sürede diğer mahallelere de yayılmıştır.¹²²

Gümüşhane'de bir Jandarma erin zehirlenmesi olayının elebaşısı Ermenilerin evinden Müslüman halkın üzerine ateş edilmesi ile olaylar iyice büyümüşür. 5 saat kadar süren bu olaylarda ölüm, yaralanma, hırsızlık ve yağmalama hadiseleri de olmuştur. Olaylardan sonra kurulan komisyon bu zararların tespiti ve yağmalanan malların sahiplerine iadesine başlamıştır.¹²³

Trabzon Valisi Kadri Bey'in 14 Teşrin-i Evvel 1311(26 Ekim 1895) tarihli telgrafında; *“Gümüşhane ile şimdye kadar devam eden muhabereden şûrişin tamamıyla teskîn olduğu ve müsellâh olarak kiliselere kapanan Ermenilere icrâ-yi nesayihle çıkarılıb aileleriyle beraber yerlerine gönderildiği ve nehb olunan eşyanın istirdâd edilmekte olduğu ve tarafeynden mecrûh ve maktûlün şimdilik tahminen on kadar bulunduğu anlaşıldığından menhûbâtın kâmilen istirdâdına ve şûrişin tekrarına kat'iyen meydan verilmeyib nahiblerin mahkemeye teslimi tebliğ olunmuş ve geçen gün Trabzon'dan hareket edip arbede esnasında tesâdüf eden Dördüncü Ordu'nun nakliye taburu zâbitaya kuvvet-üz-zahr olmak üzere muvakkaten orada tevakkuf ettirilmiş olduğu maruzdur”*.¹²⁴ 26 Ekim 1895 tarihi itibariyle asayiş sağlanmıştır. Silahlı olarak kiliseye sığınan Ermeniler evlerine gönderilmiştir. Olaylar sırasında 10 kişi hayatını kaybetmiştir.

Trabzon Valisi Kadri Bey'in 14 Teşrin-i Evvel 1311(26 Ekim 1895) tarihli Trabzon'dan gelen şifreli telgrafında; 26 Ekim 1895 günü Gümüşhane'de meydana gelen olayların yatırıldığını ancak 27 Ekim 1895 günü Ermeni mahallesine bir saldırı yapıldığını yazmıştır.¹²⁵

¹²² BOA. Y.EE., 36/131.

¹²³ BOA. Y.EE.,36/131.

¹²⁴ BOA. Y. MTV. , 130/64.

¹²⁵ BOA. A. MKT. MHM. 636/5.

17 Teşrin-i Evvel 1311 (29 Ekim 1895) tarihli Trabzon'dan yollanan şifreli telgrafta; Gümüşhane'de İslam ve Ermeni ahali arasında çıkan karışıklığın önlenmesi için tedbirler alındığı ve Trabzon Valisi Kadri Bey'in bir tabur asker gönderdiği belirtilmiştir.¹²⁶

Bu olaydan beş gün sonra hoca kıyafeti giyinen bir Ermeni çetesi postaya saldırıp 30 Ekim 1895'te silahlı harekete başlamıştır. Civar köylerden gelen Müslümanların hadiseye karışmasıyla olaylar büyümüştür. Bu olaylar üzerine idare-i örfiye¹²⁷ ilan edilmiştir.¹²⁸

19 Teşrin-i Evvel 1311 (31 Ekim 1895) tarihinde Trabzon Polis Komiserliği'nden alınan şifreli telgrafta, geçen Cuma günü saat beşte, Ermeniler Gümüşhane kasabasının her tarafında hücum göstermesi üzerine müdafaa eden ahali ile vukû bulan mücadelede Ermenilerden dokuz ölü, on altı yaralı olduğu, üç evin yandığı ve bazı dükkanlarında yağma edildiği ve İslamdan ölü ve yaralı bulunmadığı yazıyordu.¹²⁹

Yaşanan hadiseler sonrasında bazı Kafkasya gazetelerinde Erzurum, Bitlis, Ahlat, Bayburt, Tercan ve Gümüşhane'de Ermenilerin katledildiği hakkında haberler yazılmıştır: *“Trabzon, Giresun, Samsun ile mahal-i sair ahâlisinden binlerce Ermeni ve Rum firâriyelerini Rusya'ya ihraca devam etmekte olduğu Kafkasya Gazeteleri'nin Erzurum, Bitlis, Ahlat, Bayburt, Tercan, Gümüşhane ile sair taraflarında ihbaren güya bir takım katl ve mezalim vuku bulduğuna ve bunlara ekseriya asakir-i şahane tarafından dahi iştirak olunduğuna dair bir takım telgraflardır.”*¹³⁰

Bu gazeteler çıkan olaylarda, askerlerin de iştiraki olduğu gibi yalan haberlerle okuyucularını yanlış yönlendirmişlerdir.

Bu şekilde Gümüşhane Sancağı ve buraya bağlı yerleşim birimlerinde cereyan eden Ermeni Hadiseleri'yle birlikte, bir de Gümüşhaneli Ermenilerin sancağa bağlı olmayan komşu bölgelerde neden oldukları olaylarda bulunmaktadır. Nitekim 1895 tarihinde Sivas Vilayeti'nden çekilen bir telgrafta ise, Suşehri'nde Ermeni eşkıyasının köylere hücum etmek

¹²⁶ BOA. YPRK. UM. 33/16.

¹²⁷ İdare-i Örfiye: Mülkiyeye ait nizam ve kanunların bir süre tatil edilerek, askeri yönetimin oluşturulması demektir. Şemsettin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1989, s. 933.

¹²⁸ BOA. Y.EE., 36/131.

¹²⁹ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s.99 – 100.

¹³⁰ BOA. A. MKT. MHM. 535/40.

teşebbüsünde bulunduğu ve Şiran, Gümüşhane, Refahiye ve Dersim gibi yerlerden Suşehri, Divriği ve Karahisar-ı Şarki karyelerine gelip oradakilerle birlik olup yağmaya kalkışan Gürcü, Laz ve diğer eşkıyanın durdurulması için zaptiye ve süvari yardımı isteniyordu.¹³¹ Başka bir Arşiv belgesinde ise Suşehri’nde çıkan karışıklıklar sırasında Refahiye ve Gümüşhane taraflarından gelen şahıslar tarafından gasb olunan malların geri alınmasına itina gösterilmesi isteniyordu.¹³² Bu iki belgede dikkatler şu iki husus üzerine çekilmektedir: Öncelikle Gümüşhaneli Ermenilerden bazıları çevre yerleşim birimlerindeki Ermenilerle birlik olup olaylar çıkarıyorlardır. İkinci nokta ise, toplumsal barışın ve kamu düzeninin bozulmasından istifade etmek isteyen Müslüman ahalden çeteler ortaya çıkmış ve haksız mal sağlamak için saldırılarda bulunmuşlardı. Mahalli idareciler, bunlara karşı tedbir alınmasını istemiş ve aynı zamanda çalınan malların sahiplerine iade edilmesi çalışmasının yapılması istenmiştir.

Bu şekilde mağdur olan Ermenilerin bu hallerinin telafi edilmesi için yapılan çalışmalar takriben üç yıl sonra netice vermiş ve 1898 yılında Trabzon Vilayeti’nden gönderilen telgrafta Gümüşhane’de sakin olup karışıklık esnasında eşyaları yağmalanan ve arazileri olmayan Ermenilere İkişer mecdiye verilmesi emredilmiştir.¹³³ Görüldüğü üzere, Gümüşhane’de Ermenilerin olay çıkarmalarına karşın devlet Ermeni ailelerine kolaylıklar göstermeye devam etmiştir.

Bu şekilde Gümüşhane’de cereyan eden Ermeni Hadiseleri dışında bir de, bölgenin bir geçiş koridoru olmasından dolayı diğer bölgelerdeki hadiselerle lojistik destek için kullanılması üzerinde durmak gerekiyor.

Gümüşhane’de ki Ermeni Olayları ile doğrudan bir bağlantısı kesin olarak bilinmese de, Anadolu’da ki diğer yerlerdeki olaylarda kullanılmak üzere Rusya’dan getirilen silahların, Kars ve Gümüşhane üzerinden getirildiği, arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır; *“Ermenilerin, Memalik-i Şahâne’ye Gümüşhane cihetinden silah idhaline dair olan tasviratın menfi olduğu Kars Vali’si tarafından tamim ve ifade edilmiştir”*.¹³⁴

¹³¹ BAO. Y.. PRK. UM. 33/19.

¹³² BOA. A.} MKT. MHM. 660/12.

¹³³ BOA: MKT. MHM. 687/3.

¹³⁴ BOA. Y. PRK. EŞA. 23/70.

Nitekim ayrı bir vesikada ise; 3 Ağustos 1907 Tarihinde Trabzon Vilayeti'nden şifreli telgrafta; Ermeni isyancıların Trabzon İskelesi'nde Kayıkçı Arif Ağa Vasıtası ile karaya sakıncalı maddeler çıkarıp Gümüşhane ve Sivas'a sevk ettikleri ve Samsun İskelesi'ni kullandıklarının öğrenildiği haberi veriliyordu.

“ *Ermeni erbâb-ı Memalik-i Şahane'ye idhal eyledikleri mevâdd-ı muzır ve nâriyenin Trabzon İskelesi'nde Kayıkçı Arif Ağa namında birinin vesâtatıyla karaya çıkarmakta oldukları ve Boyacıyan namında bir Ermeni'nin vesâtatıyla Gümüşhane'ye ve Sivas'a sevk eyledikleri gibi Samsun İskelesi'nde dahi ber Takrib çıkardıkları mevâdd-ı muzırrayı Tokad'da Kayserili Kasparyan Bedros namında birine irsal ve oradan Dersa'âdet'e irsal eyledikleri*”¹³⁵

Bu belgelerden hareketle, Gümüşhaneli Ermenilerin Ermeni çetecilerinin silah temininde oldukça etkili bir rolleri olduğunu söyleyebiliriz.

Gümüşhane, Trabzon-Erzurum yolu üzerinde olduğu için önemli bir duraktır. İstanbul'dan gelip, Bayburt'ta eylem yapmak isteyen Ermeniler kaldıkları ve dinlendikleri bir durak olmuştur. Nitekim ilgili belgeye göre, İstanbul'dan yola çıkan Ermeniler deniz yoluyla Trabzon'a gelerek burada toplanmışlar ve Gümüşhane'ye doğru hareket etmişlerdir. Gümüşhane'de dört gün kaldıktan sonra Varzahan Köyü yoluyla Bayburt'a ulaşmış ve faaliyetlerine başlamışlardır.¹³⁶ Bayburt hadisesinde etkili olan ve yakalandıktan sonra alınan ifadesinde Kara Artin bu olayı şöyle anlatmaktadır: “*Dersa'âdet'den çıktığımız vakit Avret diyordu ki her uğradığımız mahallerinde Ermenilerden para almak üzere kâğıt alacağım. Fakat alıp almadığını bilemem. Dersa'âdet'den çıktık Trabzon'a geldik. Geriden gelecek arkadaşlarımız vardı. Onları beklemek üzere Trabzon'da Vanlı Karabet'in kahvesinde üç gün kaldıktan sonra adamlarımız geldi. Toplam on beş kişi olduk. Gümüşhane'ye geldik orada da Avret bizi dört gün eyledi. Ermenilerden para alacağım dedi. Sonra elinde kâğıdı olmadığı için Gümüşhane Ermenileri para vermediler.*”¹³⁷ Sonrasında ise Bayburt'a giderek eylemlerini icra etmişlerdir.

¹³⁵ BOA. Y. PRK. BŞK. 77/50.

¹³⁶ BOA. İ. ASK. 28/29; Yunus Özger, 1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları, İstanbul 2007, s.59.

¹³⁷ BOA. İ. ASK. 28/29; Yunus Özger, a.g.e., s.144.

Böylece civar yerleşim birimlerinde cereyan eden hadiselerde rol alan Ermeni anarşistler, Gümüşhane'nin bir geçiş güzergâhı olmasından istifade etmişlerdir. Bu anlamda Gümüşhane, diğer Ermeni olaylarında stratejik bir fonksiyon görmüştür. Ayrıca Gümüşhane dışından göç eden Ermeniler, geçiş koridoru olarak bu istikameti kullanmışlardır. Nitekim Alman seyyah Naumann hatıratında, Gümüşhane'den yola çıktığında güzergâhta uzun bir kuyruk halinde göç eden Ermenileri gördüğünden bahsetmektedir. Kadınların pek çoğu atla, erkekler ise yaya olarak gitmekteydiler. Katırların sağında ve solunda asılı bulunan sepet ve sandıklardan çocukların kafalarının görüldüğünü yazmaktadır.¹³⁸

31. I. Dünya Savaşı'nda ve Sevk ve İskân Sırasında Gümüşhane

Tıpkı Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, Gümüşhane'de ki Ermeni Olayları uzun bir süre durmasının ardından, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tekrar hareketlenmiştir. Nitekim Erzurum Valisi'nin Üçüncü Ordu Kumandanı'na gönderdiği 24 Ekim 1914 tarihli raporda; Ermenilerin Gümüşhane hududunda postaya saldırdıklarını ve bunu gerçekleştiren eşkıyalardan olan Ermeni Sirtak'ın ifadesinde, arkadaşlarının Bayburt ve Sürmene'de olduklarının anlaşıldığı ve 28 Ekim'de bunların yakalandıkları haberini veriyordu.¹³⁹

Bu ilk eylemin ardından 1914 sonlarında başlayan hazırlıklarla Ermeniler, 1915'te harekete geçmiş ve özellikle 1916 Temmuzundan itibaren Erzincan'ın Rusların eline geçmesiyle katliamları yoğunlaştırmışlardır. Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması ve Rusya'nın kendi meseleleriyle uğraşmaya başlamasıyla 18 Aralık 1917'de Brest - Litovsk Antlaşması sayesinde barışın geleceği zannedilirken, aynı tarihlerde kurulan Güney Kafkas Federasyonu bir Ermeni kolordusu kurmuştur. Kurulan bu kolordu ve bölgedeki çeteler Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'de Türkleri imha faaliyetlerine yeniden başlamışlardır.¹⁴⁰

¹³⁸ Naumann, a.g.e., s.346.

¹³⁹ Tozlu, a.g.m. , s. 101.

¹⁴⁰ Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990, s.87.

I. Dünya Savaşı'ndaki Ermeni isyanları ve düşman devletlerle işbirliği yapmalarından dolayı hükümet tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde alınan Sevk ve İskân Kanunu,¹⁴¹ Gümüşhane'deki Ermenilere de uygulanmıştır.

Nitekim Trabzon Vilayeti'ne bağlı Gümüşhane'yi de içine alan Dâhiliye Nezareti'nin 21 Haziran 1331 tarihiyle Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamûrati'l-Aziz vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na gönderdiği şifrede, çıkartılacak Ermenilerin hükümetçe zararlı görünenlerin aileleri ile birlikte uzaklaştırılmaları, kendi işleriyle uğraşanların sadece vilayet ve livalar içinde kasaba değiştirmelerinin yeterli olacağı bildiriliyordu.¹⁴²

Gümüşhane'nin tehcir kapsamına alınmasıyla alakalı bu bilgiye rağmen, uygulanmasıyla alakalı teferruatlı bilgiye sahip değiliz. Elimizdeki tek bilgi Gümüşhane'de tehcire tabi tutulan Ermenilerin bazıları çocuklarını Müslüman ailelere bırakarak gitmişler ve bu sebeple daha sonradan Ermeni çetecileri tarafından sorgulanmışlardır.¹⁴³

Gümüşhane'deki Ermeni göçünü ise Mutasarrıf Abdulkadir Bey kontrol ediyordu. Mutasarrıf Abdulkadir Bey, elindeki kamçısı ile Ermeni göçünün düzgün yapılması için gayret gösteriyordu.¹⁴⁴

Trabzon'da tehcire tabi tutulan Ermeniler Gümüşhane üzerinden gönderilmişlerdi. Konsolos Heizer tarafından Ermeni kabilelerin çıkışını bildiren en detaylı rapor 28 Temmuz 1915 tarihli rapordur. Bu raporda; Ermenilerin Trabzon'dan Gümüşhane ve Erzincan'a giden yol yönünde hareket ettirildiklerini belirtmiştir. Ermeniler başlangıçta 2000 kişilik kabileler

¹⁴¹ Osmanlı Hükümeti, Tehcir Kanunu'nu 27 Mayıs 1915 tarihinde kabul etmiştir. Bu kanun 1 Haziran 1915 tarihinde o zamanın Resmi Gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Dört maddelik Tehcir Kanunu'na göre;

1- Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ile bunların vekilleri ve müstakil bölge komutanları herhangi bir şekilde hükümetin emirlerine, ülkenin savunmasına ve emniyetin sağlanmasına dair yapılan düzenlemelere halk tarafından karşı muhalefet ve silahla saldırma ve de karşı koyma görülürse, derhal askeri güçlerle en şiddetli şekilde cezalandırılmaya, saldırı ve karşı koymayı tamamen ortadan kaldırmaya yetkili ve zorunludur.

2- Ordu müstakil kolordu ve tümen komutanları askeri nedenlerle veya casusluk ve hainliklerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak diğer yerlere sevk ve iskân ettirilebilirler.

3- Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

4- Bu kanunun uygulanmasından Başkomutanlık vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur.

Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915 – 1917, Ankara 2005, s.44.

¹⁴² Gürün. a.g.e, s.287; Tozlu, **a.g.m.**, s.102.

¹⁴³ Sabri Özcan San, Rusların Gümüşhane İlini İşgali, Ankara 1987, s.88.

¹⁴⁴ San, a.g.e., s.18.

oluşturarak Gümüşhane yönüne gönderilmiştir. Bu şekilde üç gün boyunca 6000 kişi daha sonra Trabzon çevresinden yaklaşık 4000 kişi Küçük gruplar halinde hareket ettirilmiştir.¹⁴⁵

32. İşgal Sırasında Ermeni Olayları

Rusların Gümüşhane'yi işgal etmeleri, bölgedeki Ermeni hadiseleri için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Rus ordusu, 7 – 13 Temmuz tarihleri arasında karşı saldırıya geçerek önce Bayburt ve Mamahatun'u, ardından 23 Temmuz'da Gümüşhane'yi işgal etmişti. Böylece III. Ordu ile işgalci Rus Ordusu arasındaki cephe Karadeniz'de Harşit Ovası boyunca Gümüşhane, Kelkit, Erzincan hattının az batısı olarak belirlenmiştir.¹⁴⁶

Bunun bir neticesi olarak Osmanlı askeri birliklerinin bölgeden çekilmesiyle birlikte Müslüman ve Türk ahali tamamen savunmasız kalmıştır. Bu durum, hem bölgedeki hem de Rus Ordusu'nda görev yapan Ermenilerin iştahını kabartmıştır. Öteden beri bekledikleri fırsatı elde ettiklerini görerek, sivil ve savunmasız halka karşı saldırıya geçmişlerdir.

Nitekim Rus Ordusunda görev alan Ermeniler, işgal bölgelerinde katliamlar ve zulümler yapmışlardı. Bunlar özellikle Kafkas cephesinde katliamlar planlamış ve icra etmişlerdir. Ermeniler "İntikam Çeteleri" oluşturarak daha koordineli hareket etmeye başlamışlardır.¹⁴⁷ Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin bu zulümlerinden Gümüşhanelilerde fazlasıyla nasibini almışlardı. Nitekim bunların canlı şahitlerinden Gümüşhane Hasanbey Mahallesi'nden Sait Koç o günleri şöyle anlatmaktadır:

"Ruslar bizim düşmanımızdı ama bize katiyen dokunmazlardı. Yalnız içlerinde Ermeniler vardı. Ruslarla geldi bu Ermeniler. Hani intikam taburu gibi bir şey. Devamlı Türkleri arıyorlar. Şehirde yolun üstünde, Ermeni mahallesinin karşısında mezarlıklar vardır. Ermeniler, o mezarlıkların üstünde oturur, karşıdaki Ermeni mahallesine bakar ve söylenirler, Türklere küfür ederlerdi. Ermeniler etrafta Türk ararlardı ki, Türkleri bulup da vursunlar. Nitekim vurdular ya birçoğunu!...Hani onlar harp içinde isyan ettiler de bizi

¹⁴⁵ Kemal Çiçek, a.g.e, s.107.

¹⁴⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt 3, Kısım 3, Ankara 1957, s. 64 – 65.

¹⁴⁷ Tozlu, a.g.m. , s. 102.

arkadan vurmuşlardı ya...! İşte o zaman bu Ermeni mahallesi boşaltılmıştı. Ama kiliseleri, okulları evleri duruyordu."¹⁴⁸

2 Temmuz 1915 Tarihinde Torul kazasına tabi Santa'nın Derin Irmak mevkiine yirmi beş kişiden oluşan bir Ermeni çetesi saldırmıştır. " *yirmi beş kişiden mürekkebe Ermeni çetesi Torul Jandarmasına mensub iki nefer ile beraber berây-ı muâvenet müfrezeye iltihâk eden ahaliden bir ki cem'an üç şehiddir. İşbu müsâdemede Ermeniler tarafından tertib edilen pusuya jandarma müfrezesinin düşmesiyle ibtidâr ettiğiinden şehid düşen üç neferin eslihaları çete tarafından gasb edilmiş şehidlerin gözleri oyulmuş ve kulakları kesilmiştir.*" ¹⁴⁹

Bu saldırıda, Torul jandarmasına mensup iki nefer ile beraber yardım maksadıyla müfrezeye katılan bir kişi olmak üzere toplam üç kişi şehit olmuştur.

11 Temmuz 1915 tarihinde yine bir Ermeni çetesi saldırısı yaşanmıştır. " *Maçka Kazası ile Gümüşhane arasında Mescid yaylasının Arpasan mevkiinde altı Ermeni çetesi bir saldırı yapmıştır. Esnâ-yı müsâdemede elde edilen esliha dört Rus kalpaklısıyla iki martin tüfengidir.*"¹⁵⁰

25 Ağustos 1915 tarihinde Gümüşhane'de Delikli taş civarında Yomra nahiyesine bağlı Sifter Köyü muhtarı Artin ve Şana köyünden Varilci oğlu Aram kumandasında on dört kişiden oluşan bir çete, süvari jandarmalarından Dolabî Ahmet ile Sürmeli Hüseyin ve posta sürücüsünü şehit etmişlerdir. " *Erzurum postasını soymak üzere Ermeni çetesi tarafından vukua getirilmiştir ki mezkur hanede beş bin liraya karib emanet akçesi aşırıldığı ve bunun cinayet-i aliyyeden ziyade siyasi bir cinayet olduğu tahakkuk etmiştir.*" ¹⁵¹

Bu olay Erzurum postasını soymak üzere Ermeni çetesi tarafından meydana getirilmiştir. Burada beş bin liraya yakın akçe çalındığı ve bu cinayetin siyasi maksatlı işlenmiş bir cinayet olduğu anlaşılmıştır.

¹⁴⁸ San, a.g.e., s.88.

¹⁴⁹ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/56.

¹⁵⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/56.

¹⁵¹ BOA. DH. EUM. 2.Şb. 68/56.

Rus işgalinden yararlanılarak gerçekleştirilen ve cinayetlerle sonuçlanan bu baskı ve saldırılar sürürken, 1917 yılında Rusya’da büyük değişiklikler oldu ve Çarlık rejimi yıkılmıştır. Ruslar Bolşevik İhtilali yüzünden Osmanlı topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. 5 – 18 Aralık 1917 ‘de Bolşevikler ile Erzincan Mütarekenamesi imzalanmıştır. Erzincan Mütarekenamesi’ne göre; iki ordunun eski sınırlarında oluşturulan tampon bölgeye ahaliden silahlı kimse girmeyecek ve her iki tarafta herhangi bir eşkıyalık hareketi karşısında derhal tedbir alabilme yetkisine sahip olacaktır.¹⁵²

Ruslar, bir taraftan bu tür anlaşmalar yolu ile sivil ve savunmasız halka yapılacak saldırıların önüne geçme sözünü verirken, diğer taraftan da tam tersine davranarak bağımsız Ermeni birlikleri oluşturuyordu.¹⁵³ Bu şekilde bir hareket Rusya açısından ciddi bir tezattı.

Erzincan Mütarekesi’nden sonra Ermeniler Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane’de Türkler imha hareketlerine başlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen taraflar, Erzincan Mütarekesi’nin gereklerinin yerine getirilmesi için “*Mütareke komisyonları*” kurmuşlardır. Kelkit Mütareke Komisyonu da 4 numaralı komisyon idi.¹⁵⁴

Erzincan Mütarekesi’nden sonra Rus askerlerinin çekilişi ile Türk askerlerinin gelmesi arasında geçen bir haftalık boşluktan yararlanmak isteyen 60 kişilik bir Ermeni kafilesi, Trabzon’dan gelerek Torul çarşısını yıkmışlardır.¹⁵⁵ Bundan başka Gümüşhane’de Değirmenbahçesi Köprüsü’nde Yeşildere’li Civan Osman’ı, Rüfeneli Mehmet Bozkır’ı, Kürdaloğlu’ndan Recep adında birisini ve bir çocuğu öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Gümüşhaneliler yolun iki yakasından Ermenileri izlemiş ve Ermenileri kendi haline bırakmamıştır. Vavuk Dağı’na kadar ilerleyen Ermeniler Bayburt’ta Ermeni elebaşısı olan Arşak’ın komutasında cinayetlerine devam etmişlerdir. .¹⁵⁶

Bu süreçte Gümüşhane’de özellikle yol üzerinde bulunan yerlerin tahrip edildiği görülmektedir. III. Osmanlı Kafkas Orduları Kumandanı Ferik Vehip Mehmet Paşa’nın 2 Şubat 1918’de gönderdiği telgrafta Gümüşhane’den Müslümanlara yapılan katliam haberleri

¹⁵² Tozlu, **a.g.m.**, s.102.

¹⁵³ Tozlu, **a.g.m.**, s.102.

¹⁵⁴ Tozlu, **a.g.m.**, s.102.

¹⁵⁵ San, a.g.e., s.64.

¹⁵⁶ San, a.g.e., s.64.

geliyordu. Telgrafta; “*Gümüşhane'nin cenub-i şarkisinde Tekke civarında Ermenilerin katlettiği altı Müslüman'ın cenazesi yol üzerinde görülmüştür.*”¹⁵⁷

Vehip Mehmet Paşa'nın II,IV,V,VI ve VII. Ordu kumandanlıklarına gönderdiği 12 Şubat 1918 tarihli şifrede; Gümüşhane, Pirahmet ve Ardasa'nın(Torul) birer katliam sahnesi olduğunu ve Ermenilerin Tandırlık 54 S şifreli köyde 25 Müslüman'ı arabalar içinde kestiklerini haber veriyordu.¹⁵⁸

Yine Vehip Mehmet Paşa'nın bildirdiğine göre; Gümüşhane'ye çok yakın Tekke köyünde iki Türk feci şekilde Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Gümüşhane'nin kuzeybatısında Zanca Köyü'nde köyün muhtarı işkence ile öldürüldükten sonra kızının ırzına geçilmiştir.¹⁵⁹

Tıpkı savaş öncesinde olduğu gibi, savaş sırasında da Gümüşhane, Karadeniz ve Doğu Anadolu yollarının bakımından stratejik ve politik bir önem taşımaktaydı. I. Dünya Savaşı'nda karargâhı Erzurum olan Doğu cephesindeki Türk kuvvetlerinin silah ve cephanesi Trabzon Limanı ve Gümüşhane – Bayburt karayolu ile ulaştırılıyordu.¹⁶⁰ Alucra, Kelkit, Şiran hattından Doğu cephesinde savaşan Türk ordusuna erzak götürülüyordu.¹⁶¹

Rusların çekilişlerinden sonra, her taraftan topluca öldürülme haberleri gelmeye başlamıştır. Rus askerlerinin tamamen memleketlerine dönmeleri, istila edilmiş yerlerdeki Ermeni çetelerinin duruma hâkimiyeti, Rus kumanda heyetinin tam bir aciziyet içinde bulunması, İslam ahâlinin tertip edilecek bir plan dâhilinde yok edilmesine doğru gidildiği anlaşılıyordu. Köyler mahv ve tahrip edilmiş, mallar yağmalanmış, Osmanlı Kafkas Orduları birliklerinden bir kısmını ileri sürmek zorunda kalmıştı.¹⁶²

Bu durumdan istifade etmek isteyen Ermeniler Kelkit'te büyük zulümler yapmaya başlamışlardı. Bunlara şahit olanların anlattıkları ve bunların kayda geçirildiği kadarıyla

¹⁵⁷ ATASE,Kls.153, D.380-632, F 12-3, 12-4, 12-5.

¹⁵⁸ Tozlu, **a.g.m.**, s.103.

¹⁵⁹ Gazigiray, a.g.e.,s.384-385.

¹⁶⁰ Şahin, a.g.e., s. 169.

¹⁶¹ Şahin, a.g.e., s. 192.

¹⁶² İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, Şubat 1919, s.16.

ancak tespit edebiliyoruz. Nitekim Sidirge (Beşdeğirmen) Köyünden Şükrü Tural, o günlerde yaşananları şu şekilde anlatıyor:

*"Gâvur geliyor dediler, kalktık hazırlandık, malımızla davarımızla yollara çıktık. Ben 17–18 yaşlarında vardım. Yolda Ermeniler önümüzü kesti, bir fizah çıktı, ortalık karıştı. Kaçma da kaçamıyoruz. Bütün millet aç kaldı, başladık tarlalardan başak toplamaya. Başakları toplayıp dövüyoruz ve kavurga yapıyoruz. Gittik Sivas'a, yorganımız, bir şeyimiz yok. Çilelerden sonra köyümüze döndük. Döndük ama, od yok, ocak yok. Allah o kötü günleri bizlere bir daha göstermesin."*¹⁶³

Kelkit merkezden Hasan Turan ise o günleri şöyle anlatmaktadır: *"Biz muhacir olduk. Şiran ile Kelkit arasında bütün göçlerimizi boşalttık. Ta Sivas'a kadar anamın çarşafının altında yatarak gittim. Sivas'ta 22 gün kaldık. Herkesin vesikası çıktı, bizim vesikamız çıkmadı. Bu çok acıklı bir durumdu. Gittim dedim ki bizim de vesikamızı verin gidelim, veremeyiz dediler. Günlerce iâşe almak için bekledik. Çok zorluklar çektik, ama Cenabı Allah öldürmedi."*¹⁶⁴

Olayların vahamet kazandığı ve Rus birliklerinin terhis sebebiyle Rus kumanda heyetinin olayların önüne geçemediği görülmeye başlanmıştır. II. Türkistan Kolordu karargâhının Kelkit'ten hareketi o havaliyi de bir ölüm sahnesine çevirmiştir.¹⁶⁵ Yaşanan olaylar karşısında dahi Kelkit'teki Mütareke Komisyonu, Rus Generali Odişelidze'ye Kelkit'in bir Osmanlı Müfrezesi tarafından korunması istemiştir. Komisyonun 4.2.1334 tarihli kararnameşi şu şekildedir:

“ 1) II. Türkistan Kolordusu birliklerinin kolordu ve tümen karargâhlarının gidişinden sonra Kelkit Kasabası dâhilinde ve civarında bulunan eşya, erzak mağazalarını, ahaliyi ve Kelkit mütareke komisyonunu eşkıyaya karşı güvenliklerinin sağlamak üzere Kelkit'e Rus düzenli birliklerinin varışına veyahut her iki taraf genel karargâhından gelecek emre kadar yeterli sayıda Türk askerlerinin gelmesine karar verdik.

2) Bu birlik Rus birliğinin gelmesiyle geriye çekilecektir.

3) Türk birliğinin gelmesi, Rus ordusuna karşı saldırı amaçlı değildir.

¹⁶³ <http://www.kelkitcayı.com/tarihphp>, 18 Mart2008.

¹⁶⁴ <http://www.kelkitcayı.com/tarihphp>, 18 Mart2008.

¹⁶⁵ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, s. 9.

4) *İş bu kararname Türkçe ve Rusça olarak yazılmış ve iki tarafa verilmiştir*".¹⁶⁶

Ruslar çekildikten sonra, savaş devam ederken korudukları Kelkit'i, kendi milletlerinden olan komisyon reisinin ikazlarından dolayı tekrar korumaya karar vermişlerdir.¹⁶⁷ Osmanlı Ordusunun Kelkit'e girmesini şartlı olarak kabul ediyorlardı. Durumu General Odişelidze'ye 6.2.1334 tarihli şu telgrafla haber vermişlerdir:

" 3 Kanun-ı Sani günü öğleden sonra saat üçte, II. Türkistan Kolordusu ve V. Türkistan Tümeni Kumandanlarının yanındakilerle beraber Kelkit'ten ayrılmalarından itibaren kendilerini Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı tehlike altında gören dört numaralı Karma Komisyon üyelerinin emniyetlerinin sağlanması, Kelkit Yöresindeki mazlum ahâlinin hayatlarını, erzak ve eşya depolarının korunması için Kelkit'e bir Osmanlı askeri birliği gönderilmesini müşterek bir mazbata ile lüzum gördüklerini bildirmeleri üzerine önem ve aciliyeti sebebiyle bu isteği derhal yerine getirdim bunun anlayışla karşılanacağından emin olarak iyi niyetlerimi ve saygılarımın kabulünü rica ederim."¹⁶⁸

Bu istek üzerine General Odişelidze, 21 Kanun-ı Sani 1918'de şu cevabı vermiştir:

"Şubat 1334 tarih ve 827 numaralı telgrafnameyi aldım. Gerek komisyon üyelerini ve gerek yöre halkının, herkim tarafından olursa olsun, emniyetlerine vaki olacak saldırıya karşı alınan tedbirlerden dolayı derin teşekkürlerimi arz ederim. Bununla beraber şunu da arz ederim ki, yakın zamanda askeri birliklerimiz gelecektir. Bundan dolayı Kelkit'teki birliğinizin ifa etmekte olduğu görev bu muntıkaya gelecek Rus askerlerine geçeceğiinden oraya varışlarında Kelkit'te ki askerlerinizin geriye çekilmesini istirham ve saygılarımın kabulünü temenni ederim."¹⁶⁹

Böylece, Osmanlı Ordusu şartlı da olsa Kelkit'e giriyordu. Ancak, Erzincan, Bayburt, Trabzon yörelerinden Müslüman ahaliye uygulanan zulümler hakkında devamlı yeni bilgiler gelmeye devam ediyordu. Ermenilerin zulüm ve kötülüklerinden kaçmayı başarıp orduya sığınanlar pek acıklı haberler anlatıyorlardı.

¹⁶⁶ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, s. 12-13.

¹⁶⁷ Tozlu, **a.g.m.**, s.106.

¹⁶⁸ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, s. 14.

¹⁶⁹ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, s.13.

III. Ordu Kumandanı Ferik Mehmet, General Odişelidze'ye gönderdiği 11.2.34 tarihli raporda şöyle demektedir:

*“Bayburt'ta bulunan Ermeni çete reisi Arşak, civar Müslüman köylerine 7.2.34 (7 Nisan 1918) tarihinde Bayburt'ta toplanmaları hakkında haber göndermiştir. Sonucu bilinen bu durumdan endişelenen bir kısım ahali sığınmak ve imdat istemek için Kelkit'teki mütareke komisyonu nezdine kadar gelmişlerdir. Celp ve davete icabet edenlerin neye uğradıkları meçhul değildir. Köse ile Trabzon Caddesi üzerinde Yirmi Üçüncü Türkistan Alayı'nın gözleri ile gördüğü öldürülen Müslümanların adedi, alayın tüylerini ürpertecek dereceyi bulmuştur.”*¹⁷⁰

Kelkit'teki Ermeni zulmüne 20.2.34 (20 Nisan 1918)'de Alucra'da hazırlanarak Çakmalos'tan Kelkit'te gelen II. Avcı Taburu son vermiştir.¹⁷¹

Torul Kazası, Rus işgali ve Ermeni faaliyetlerinden en çok zarar gören yerlerdendir. Müdafaası fevkalade kolay olmasına rağmen müdafaa edilmemiş ve önce Rus, sonra da Ermeni hareketinin yoğunlaştığı yer olmuştur. Gümüşhane ve diğer yerlerdeki Ermeni hareketlerinin çoğunlukla yol üzerindeki merkezlerde yoğunlaştığı için Mamahatun ve Erzincan hariç tutulur ise, Torul bu sebepten dolayı en çok zarar görmüş yerlerden biri durumundadır. Buna rağmen belgelerle anlatabileceğimiz hadiseler azdır; ancak yine de Ermeni katliamını gösterebilecek durumdadır: Ermenilerin, halka karşı reva gördüğü zulmü tarihin asla kaydetmediğinden bahseden Ferik Vehip Mehmet ve Ömer Lütfü (III. Ordu Kurmay Başkanı ve Osmanlı-Rus Mütareke Umum Heyetinden Osmanlı Heyeti Başkanı) imzalı bir şifre telgrafta: II,IV,V,VI. ve VII. Ordulara, birçok yerin olduğu gibi; Pirahmet, Torul ve Gümüşhane'nin de birer “sahne-i katliam” olduğunu habervermiştir.¹⁷²

Osmanlı kumandanının Rus Kafkas Ordusu kumandanı General Odişelidze'ye gönderdiği bir yazıda, “*Ardasa'nın üç kilometre kuzeybatısında Kusku İslam köyü 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından basılarak, insanlığa kan ağlatacak aşağılıkları ve*

¹⁷⁰ İslâm Ahlînin Duçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, s.15; Tozlu, **a.g.m.**, s.107.

¹⁷¹ Tozlu, **a.g.m.**, s. 107.

¹⁷² Tozlu, **a.g.m.**, s. 107.

faciaları işledikten sonra, İslam kadınlarına tecavüzlerin olduğu ve köyün yakıldığı” haberi verilmiştir.¹⁷³

Osmanlı kumandanlarının Rus generallerine gönderilmek üzere topladığı ve Suşehri’nden yolladığı 29.1.34 (29 Nisan 1918) tarihli telgrafta; Elli kişilik bir Ermeni çetesinin Ardasa’yı basarak kasabayı yağma ve çarşayı yaktıkları haberi verilmiştir. Haberin devamında ise, kesinliğinden emin olunan mezalimin anlatıldığı, duyulup da emin olunamayanlarından sarf-ı nazar edildiği belirtiliyor idi.¹⁷⁴

Yine Vehip Mehmet Paşa’nın bildirdiğine göre; Torul’un üç kilometre güneyindeki bir Türk köyünü Ermeni çeteleri basarak evleri yakmışlar ve halkı da katliam etmişlerdir.¹⁷⁵

Cereyan eden durum ve olaylar hakkında bilgi almak üzere sınırın doğusuna gönderilen tarafsız adamlardan ve özellikle Rumlardan Giresun’un Çınarlı mahallesinden Estatyos oğullarından, Estatyos oğlu Yako, gördüklerini 26 Şubat 34 Tarihli mektubuyla bildirmiştir. Mektuptaki mezalime ait bilgiler şunlardır:

*“Daltaban’da bulunduğumuz esnada düşman askeri Zağna muhtarını altı arkadaşı ile yakalayıp Daltaban’a götürdüler. Yolculuk sırasında bunları fena halde dövüp kanlar içinde bıraktılar. Muhtarı, arkadaşlarıyla düşman ambarından 37 tüfek suçlaması ile dövdüklerini askerle söylüyorlar idi. Ondan sonra on beş nefer Rus ve Ermeni’den ibaret asker muhtarın hanesini basarak, karısıyla kızını dağa kaldırdılar. Muhtar ile arkadaşlarının ne olduklarını öğrenemedik, oradan nereye götürüldükleri malum olmadı”.*¹⁷⁶

Daltaban’a iki saat uzaklıkta bulunan Tekke Köyü’nde Ermeniler iki Müslümanı ve bir Rum’u katletmişlerdi.¹⁷⁷ Bu bilgiler, Rusların Ermeniler ile birlikte hareket ederek halka zulüm yaptıklarını göstermektedir.

¹⁷³İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlîm Hakkında Vesâika Müstenid Ma’lûmât, s.7.

¹⁷⁴ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlîm Hakkında Vesâika Müstenid Ma’lûmât, s.8-9; Tozlu, **a.g.m.**, s.108.

¹⁷⁵ Gazigiray, a.g.e., s.382.

¹⁷⁶ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlîm Hakkında Vesâika Müstenid Ma’lûmât, s.21.

¹⁷⁷ İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlîm Hakkında Vesâika Müstenid Ma’lûmât, s.22.

17 Nisan - 20 Mayıs 1918 tarihleri arasında tarihleri arasında Ermeni harekâtını incelemek üzere bölgeye gelen heyet içindeki tarihçi Ahmet Refik ile yerli ve yabancı gazeteciler, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Tercan, Aşkale, Ilıca, Erzurum, Hasankale, Horasan, Sarıkamış, Kars ve Ardahan yöresinde tespit gezisi yapmışlar; Ermenilerin sergiledikleri vahşeti kamuoyuna bildirmişlerdir. Ahmet Refik, Torul’u şöyle tarif ediyor: *“Ardasa’ya geldiğimiz zaman harabeden başka bir şey görülüyordu... Ruslar’ın tahribatından, Ermenilerin mezaliminden kalbe dehşet düşüyor. İnsan bir fener direği görse darağacı zannediyor. Ardasa harap. Caminin içi ve mezarlık kâmilten perişan. Camii ile medrese ahıra tahvil edilmiş. Sokaklar fişek kovanlarıyla dolu. Mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar fişek kovanlarıyla dolu... Ordumuzun Kabaktepe muzafferiyeti Ardasa’da Rusları çıldırtmış, birçok Türk casuslukla suçlanarak haksız yere öldürülmüştür.”*¹⁷⁸

Rusların bölgeden çekilmesinin ardından Erzincan-Gümüşhane-Trabzon hattını işgal eden Osmanlı ordusu içinde 11. Tümenin 347. Alay büyük kısmıyla Pirahmet ve Tekke’de ve bir taburu ise Ardasa ve Gümüşhane’de kalacak; Ovuk Gedigi, Kazmacı Hanı, Azerya Hanları, Zigana kordonu hattını ileri kıt’alarıyla güvenliğini sağlayacak idi.¹⁷⁹

Gerek Rus işgali ve gerekse Ermeni hadiselerinden dolayı Gümüşhane ve çevresinde ki halkın iktisadi durumu ciddi olarak etkilenmiş; halk perişan bir halde duçar olmuştu. Bununla alakalı örneklerden biri Şiran ahalesinin durumudur.

Şiran işgal altında kalmamış olduğundan burada doğrudan bir Ermeni hareketine rastlanmamıştır. Kelkit’in Ruslar tarafından işgali ile Şiran halkı da Sivas taraflarına doğru göç etmişlerdir. Rusların bölgeden ayrılışlarıyla geri dönen halk Şiran’ı harap bir halde bulmuş; açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Şiran halkı, Sadrâzâm Damat Ferit Paşa’ya hitaben yazmış oldukları ve Şiranlı bir müderris olan Ahmet Şirani Efendi’ye gönderilmiş, yayınlanmadığı takdirde Ahmet Şirani Efendi’nin vebal altında kalacağı bildirilmiş olan bir mektup yazmışlardır. Bu mektup Şiran halkının feci durumunu anlatmaktadır. Damat Ferit Paşa’ya: *“Hiç şüphem yoktur ki, ma’rûzâtım dolayısıyla her sofraya başına oturdukça (açlıktan ölenleri unutmayınız!) diye hâtifi bir nidâ duyacak ve*

¹⁷⁸ Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, (Haz.: Yunus Zeyrek), İstanbul 1981, s.22-31.

¹⁷⁹ Tozlu, **a.g.m.**, s.108.

onların karınlarını hiç olmazsa mısır ve arpa ekmeğiyle doyurmadıkça ne uykudan ne de yemekten zevk ve lezzet bulamayacaksınız” denilmektedir.¹⁸⁰

Kazım Karabekir Paşa’da bölge halkının feci durumuna yakından şahit olanlardandır. Kazım Karabekir Paşa, Torul, Gümüşhane, Bayburt güzergâhından Erzurum’a giderken geçtiği bölgelerdeki halkın açlığının elim olduğunu, Gümüşhane’den geçerken Daltaban’da kadınların “*ekmek*” diye bağıştıklarını anlatmaktadır.¹⁸¹

İşgal yıllarında saldırılarını oldukça arttıran Ermenilere karşı Albay Halit Bey komutasında bir milis güç oluşturulmuştur. Kafkas Kolordusu komutanı Kazım Karabekir’in desteğinde hareket eden milisler, Gümüşhane yöresinden başlayarak, doğuya doğru ilerlediler ve Ermenilerin elindeki kasaba ve kentleri teker teker ele geçirmişlerdir. Bu harekât sırasında 14 Şubat’ta Torul, 15 Şubat’ta Gümüşhane, 17 Şubat’ta Kelkit kurtarılmıştır.¹⁸² Bu şekilde Gümüşhane başta olmak üzere bölgede ki Ermeni ve işgalci zulmü sona ermiş oldu.

Bu şekilde Gümüşhane başta olmak üzere, ona bağlı yerleşim birimlerinin kurtarılmasıyla birlikte, yerli Müslüman halk rahat bir nefes almıştır. Fakat bölge hakkındaki Ermeni talepleri bundan sonra da devam etmiştir.

Ermeniler tıpkı Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Gümüşhane’de de yaptıkları çete faaliyetleri ve Rus işgalci kuvvetleriyle işbirliğine girerek elde edemedikleri amaçlarını, bu kez diplomasi yoluyla da elde etmeye çalışmışlardı. Gümüşhane’yi de içine alan Ermenistan’ı silahla kuramadıkları için, bu kez Batılı Devletlere güvenerek onların diplomatik desteğine müracaat etmişlerdi. Bu bağlamda özellikle de İngilizler daha hevesli görünmekteydiler. Nitekim Ermeni propagandasının etkisiyle İngiltere, 7 Şubat 1919 tarihli memorandumunda Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusundaki toprakların Ermenistan’a verileceğini belirtmesi, Amerikan delegasyonu için hazırlanan 21 Ocak 1919 tarihli raporda ve Fransız Savaş Bakanlığı’nın 1 Mart 1919 tarihli yazısında Gümüşhane dâhil olmak üzere Trabzon’un Ermenistan’a verileceği yazılmıştı.¹⁸³

¹⁸⁰ Tozlu, **a.g.m.**, s.109.

¹⁸¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 18–19.

¹⁸² Yurt Ansiklopedisi, s.3223.

¹⁸³ Abdullah Saydam, “Milli Mücadele’de Gümüşhane”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990)**, Ankara 1991,s. 97.

4. SONUÇ

Çalışmamızda Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni olaylarını ele aldık. Asıl konumuza gelmeden önce, genel olarak Osmanlı Devleti'nde Ermeni Meselesi'nin çıkmasının nedenlerini tespit etmeye çalıştık. Özellikle de 19. yüzyıldaki hadiselerin sebeplerine temas ettik.

Ermeni olaylarının nedeni ne sefalet, ne ıslahat ne de baskıya tabi tutulma iddiasıdır. Olayların nedeni, Batılılar ile Rusya'nın Ermeni Komiteleri ve Kiliseleri ile işbirliği halinde Osmanlı Devleti'ni parçalama istekleridir.

Ermeni olayları önce bir iç mesele olarak başlamış fakat devamında İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin müdahalesiyle milletlerarası bir hadise halini almıştır.¹⁸⁴

Ermeni Meselesi 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında İngiltere ile Rusya arasında rekabetin yarattığı emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁵

Rusya, İngiliz sömürgelerine belli bir zarar verebilmek ve onun hareket alanını daraltmak için Ermenileri kullanmıştır. İngiltere de, Rus tehlikesine karşı savunma amacıyla bu hadiselere ihtiyaç duymuştur.¹⁸⁶ Ermeniler bundan sonra Osmanlı Devleti'nin bütün Hıristiyan unsurları gibi bağımsız bir devlet kurma çabasına girmişlerdir.

Ermeni olaylarının çıkışında bir diğer önemli etki ise Protestan Kilisesi ve Amerikan misyoner okulları olarak görülmektedir. Misyoner okulları Ermeni harfleriyle İncil basmış, Ermenilere Ermenice öğretilmiş, Ermenice gramer ve sözlük kitapları basılmıştır.¹⁸⁷ Ayrıca Amerikan misyoner okullarının bazı faaliyetlerinin ermeni terör eylemlerine neden olduğu

¹⁸⁴ Alkan, **a.g.m.**, s.76.

¹⁸⁵ Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877–1914), Ankara 2001, s.3.

¹⁸⁶ Alkan, **a.g.m.**, s.84.

¹⁸⁷ Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi 1774–2005, Ankara 2005, s.17.

da söylenebilir. Menşei olan Batı Avrupa coğrafyasında bile henüz daha tam olarak hazmedilmemiş popüler fikirlerin, böylesi fikirlere kapalı olan Ermenilere ulaştırılması; Ermeni çocukların bunlarla yetiştirilmesi bunların terör eylemlerine bulaşmasında etkili olmuştur.¹⁸⁸

Osmanlı Devleti, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşında yenilgiye uğradıktan sonra, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesi (Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşmiş olduğu eyaletlerde, mahalli şartların gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin güvenliklerini Kürtler ve Çerkezlerle karşı koruyacağını taahhüt edecek) ve daha sonra onun yerini alacak olan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile (Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri geciktirmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt edecek ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edecektir. Adı geçen devletler bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir) Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul etmiştir. Böylece Ermeni meselesi uluslararası antlaşmalara girmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin çözeceği bir mesele olmaktan çıkmıştır.

Sayıdığımız bütün bu sebeplerin etkisiyle yıllarca Türkler ile yan yana, huzur ve refah içinde yaşayan Ermeniler isyan ve terör faaliyetlerine başlamışlardır. Büyük devletler kendi hesaplarını gizlemek için Ermenileri kullanmışlardır. Bağımsızlık hayali peşinde koşan Ermeniler kendileri üzerinde oynanan oyunların farkına varamamış ve büyük devletlerin maşası olmuşlardır.

1895 yılına gelindiğinde Ermeniler Anadolu'da kanlı eylemlerine başlamışlardır. Nitekim, Gümüşhane'de meydana gelen olaylar da aslında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görülen Ermeni ihtilal hareketlerinin doğal bir uzantısıdır.

Gümüşhane'deki Ermeni olaylarına geçmeden evvel meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için Gümüşhane'nin demografik yapısını inceledik ve gördük ki Ermeni nüfusun Gümüşhane genelindeki oranı hiçbir zaman % 2'yi geçmemiştir.

¹⁸⁸ Alkan, **a.g.m.**, s.92.

1895 tarihli bir arşiv vesikası kaydına göre, tahriri yapılmayan aşiretlerin ve kabilelerin nüfusları hariç Osmanlı Devleti'nin Nüfusu 17.704.984'tür. Bu nüfusun 13.000.000'ünü Müslümanlar (%75,12), 873.693'ünü Ermeniler (%4,93) teşkil etmektedir.¹⁸⁹ 4 Şubat 1895 tarihli başka bir arşiv vesikası kaydına göre ise, Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu 17.679.096'dır. Bunun 12.838.497'sini Müslümanlar (%72), 1.001.413'ünü Ermeniler (%5,66) teşkil etmektedir.¹⁹⁰

Gümüşhane Sancağı'ndaki Ermeni nüfus oranı 1869 yılında %1,5, 1878 yılında %1,7, 1881 yılında %2, 1893 yılında %1,4, 1900 yılında %1,4, 1904 yılında %1,4, 1906 / 1907 yıllarında %1,6 ve 1914 yılında %1,6 olarak tespit edilmiştir. Bu istatistikler, Gümüşhane merkezinde, ilçelerinde ve köylerinde Ermenilerin hiçbir zaman yoğun bir nüfusa sahip olmadığını göstermektedir. 1895 tarihinde 17.704.984 olan Osmanlı Devleti'nin nüfusu içerisinde %5'lik bir orana sahip olan Ermeniler, bu yıllarda nüfusu takriben 104.839 olan Gümüşhane 'de ise %1,4'lük bir orana sahiptiler. Bu durum da Osmanlı Devleti geneliyle paralellik göstermektedir.

Gümüşhane Sancağı'nda meskûn olan Ermeniler ile Müslüman ahali arasındaki genelde bir sıkıntı yaşanmadığı görülmektedir. Sıkıntı olmaması bir tarafa, her iki milletin belli oranda kaynaştıkları da vakidir. Böylece ortaya konan Gümüşhane örneği bu yönüyle de Osmanlı geneliyle örtüşmektedir.

Gümüşhane ve Civarında Ermeni Hadiselerini iki bölümde inceledik. İlk olarak I. Dünya Savaşı öncesindeki olayları ele aldık Nitekim 1895 – 1914 arasındaki Ermeni Olayları Gümüşhane'de de kendini hissettirmişti. Ardından ikinci olarak 1914 – 1918 I. Dünya Savaşı sırasında cereyan eden hadiseleri inceledik.

Çalışmamızda ele aldığımız Gümüşhane ve çevresindeki Ermeni Olaylarıyla alakalı olarak tespit edilebilen ilk olay ise, 1895 yılında patlak vermiştir. 1895 yılında Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Gümüşhane'de de Ermeni isyanları meydana gelmiştir. Bu hadiseler Gümüşhane'yle birlikte çevre vilayetler Trabzon, Bayburt, Erzurum, Erzincan,

¹⁸⁹ BOA. Y. EE. 97/52.

¹⁹⁰ BOA. Y. EE. 3/45.

Tercan ve Sivas'ta da yaşanmıştır. Burada söz konusu olan Gümüşhane'de ki Ermeni İsyanı aslında doğrudan adı geçen çevrede yaşanan Ermeni isyanlarıyla alakalıdır.

Gümüşhane, Trabzon-Erzurum yolu üzerinde olduğu için önemli bir duraktır. Ermeniler, Gümüşhane'nin bir geçiş güzergâhı olmasından istifade etmişlerdir. Bu anlamda Gümüşhane, diğer Ermeni olaylarında stratejik bir fonksiyon görmüştür. Gümüşhane'de yaşayan Ermenilerin sadece Gümüşhane'de çıkan olaylarda değil komşu illerde çıkan olaylarda da etkili olduğunu görüyoruz. Özellikle Trabzon, Bayburt, Erzurum, Erzincan ve Sivas'ta çıkan Ermeni olaylarında etkili oldukları bilinmektedir. Aynı zamanda Ermenilerin, özellikle Rusya'dan yaptıkları silah ithalinde de Gümüşhaneli Ermenilerin önemli bir rolü olduğu görülüyor. Ayrıca Gümüşhane dışından göç eden Ermeniler, geçiş koridoru olarak bu istikameti kullanmışlardır.

Tıpkı Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi, Gümüşhane'deki Ermeni Olayları uzun bir aradan sonra, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tekrar hareketlenmiştir. Rusların Gümüşhane'yi işgal etmeleri, bölgedeki Ermeni hadiseleri için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ermeniler, Rus işgalinden yararlanarak cinayetlerle sonuçlanan saldırılar yapmışlardır. Bu süreçte Gümüşhane'de özellikle yol üzerinde bulunan yerlerin tahrip edildiği görülmektedir.

Farklı şehir ya da kasabalarda meydana gelen Ermeni Olayları, kullanılan yöntemler, araçlar ve zamanlamaları ile birbirine çok fazla benzerlik göstermektedir. Mesela, 1895 yılında Gümüşhane'de Ermeni İsyanı Cuma günü meydana gelmiştir. 1895 yılında yaşanan Gümüşhane, Bitlis, Sivas, Merzifon ve Muş isyanları Cuma günleri meydana gelmiştir. Ermenilerin olayları Cuma günü, Cuma namazı veya diğer namaz vakitleri çıkarmaları da dikkat çekicidir. Bu durum olayların birbirinden bağımsız olmadığını ve belli bir merkezden yönetildiklerinin göstergesidir. Bu bilgilerden hareketle Gümüşhane'de çıkan olayların merkezinin Gümüşhane olmadığını söyleyebiliriz.

Gümüşhane'de Ermeni zulmünü kolaylaştıran bazı faktörler vardır. Bunların en başında Müslüman halkın eli silah tutanlarının savaşta olması, geriye kalanların ise silahsız ve yoksulluk ile mücadele ediyor olması gelir. Gümüşhane'de Ermeni zulmünü kolaylaştıran başka bir sebep de Rus askerlerinin Ermenilere engel olmamaları olarak gösterilebilir. Bir

diğer sebep ise 1869'da yapımına başlanan ve 1875'te tamamlanan Trabzon-Erzurum yoludur. Gümüşhane'de Ermeni zulmü yapılan yerlerin çoğu yol üzerindedir.¹⁹¹

Meydana gelen isyanların ve olayların temeline indiğimizde Ermenilerin iddia ettikleri gibi soykırıma uğrayan mı, yoksa uğratan mı olduğu konusunda şüpheler hâsıl olmaktadır. Ermeni olayları ve bu olaylar sonrası oluşan manzara karşısında bu şüphe daha da kuvvetlenmektedir. Söz konusu tarihlerde meydana gelen olayların çıkış noktasında Ermeniler vardır. Türklerin canlarını, mallarını, ırzlarını korumak üzere Ermenilerle çatışmaya girdiği doğrudur. Ancak Türklerin olaylara katılım gerekçeleri müdafaa olmuştur.

Osmanlı Devleti açısından olduğu kadar, Türkiye Cumhuriyeti açısından da çok hassas olan Ermeni meselesi'nin Gümüşhane'deki yansımalarını ortaya çıkarmak için hazırlanan bu çalışmamızla söz konusu coğrafya ile ilgilenen tarihçi ve araştırmacılara yardımcı olacağımızı düşünüyoruz.

¹⁹¹ Tozlu, **a.g.m.**, s.109.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Arşiv Belgeleri

- BOA. A. MKT. MHM. 535/40.
BOA. Y.. PRK. UM. 32/114.
BOA. İ. ASK. 28/29.
BOA. Y. PRK. BŞK. 77/50.
BOA. Y.. PRK. BŞK. 43/111.
BOA, Y.PRK. DH. 7 / 8.
BOA. YPRK. A. 9 / 21.
BOA. Y.EE. , 36 / 131.
BOA. Y. MTV. , 130 / 64.
BOA. A. MKT. MHM. 663 / 27.
BOA. HR. SYS.2812 / 4.
BOA. A. MKT. MHM. 663/2.
BOA. Y. HUS. , 337/121.
BOA. A. MKT. MHM. 638/9.
BOA. A. MKT. MHM. 636/5.
BOA. YPRK. UM. 33/16.
BAO. Y.. PRK. UM. 33/19.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 68/56.
BOA. Y. PRK. EŞA. 23/70.
BOA. A. } MKT. MHM. 660/12.
BOA. Y. EE. 97/52.
BOA. Y. EE. 3/45.
BOA: MKT. MHM. 687/3.
ATASE,Kİs.153, D.380-632, F 12-3, 12-4, 12-5.

b. Salnameler

- Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1867.
Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1869.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1878.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1881.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1891.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1900.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon 1904.

c. Kitaplar:

- AKDAĞ, Mustafa : Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453–1559), Cilt 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- ALTINAY, Ahmet Refik : Kafkas Yollarında, (Hazırlayan: Yunus Zeyrek), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.
- BAYUR, Yusuf Hikmet : Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt 3, Kısım 3, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- BİLGİN, Süleyman; Ali : Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, Trabzon Birinci; Sezgin Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007.
- Demircioğlu; Recep
Karacakaya
- ÇAYCI, Abdurrahman : Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.
- DANIŞMEND, İsmail : İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, Hami İstanbul 1955.
- GAZİGİRAY, Alper : Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982.
- GÖYÜNÇ, Nejat : Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

- GÜRÜN, Kamuran : Ermeni Dosyası, Rüstem Yayınevi, Beşinci Basım, İstanbul 2001.
- HOCAOĞLU, Mehmet : Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1976.
- HOFFMEİSTER, E.v. : Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum schwarzen Meere. Eine militaer-geographische Studie, Leipzig/Berlin 1911.
- Hüseyin Nazım Paşa : Ermeni Olayları Tarihi, Cilt 1, BOA Yayınları, Ankara 1998.
- İslâm Ahâlinin Duçâr Oldukları Mezâlîm Hakkında Vesâika Müstenid Ma'lûmât, 2.Baskı, Şubat 1919.
- KANTARCI, Şenol : Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası, Lalezar Kitapevi, Ankara 2007.
- KARABEKİR, Kazım : İstiklal Harbimiz, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.
- KARACA, Ali : Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1914), Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- KARAL, Enver Ziya : Osmanlı Tarihi, Cilt.8, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- KARPAT, Kemal : Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik, Recep Boztemur (Trc), (?), Ankara 2004.
- _____ : Osmanlı Nüfusu (1830 – 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KODAMAN, Bayram : Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2003.

- KUTLUĞ, Emin : Ermeni Katliamı, Şehbal Yayınları, İstanbul 2006.
- KÜÇÜK, Cevdet : Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878 – 1897, 2. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.
- Münir Süreyya Bey : Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877–1914), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.
- NAUMANN, Edmund : Vom Godenen Horn zu den Quellen des Euprat, Münih/Leipzig 1893.
- ÖKTE, Ertuğrul Zekai : Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi, Ermeni Olayları Üzerine Resmi Görüşler, Belgeler, Cilt 3, Türk Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul 1989.
- ÖZGER, Yunus : 1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- SAMİ, Şemsettin : Kâmûs-ı Türkî, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.
- SAN, Sabri Özcan : Rusların Gümüşhane İlini İşgali, Gümüşhane Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1987.
- SARAY, Mehmet : Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- SÜSLÜ, Azmi : Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.
- ŞAHİN, Gürsoy : Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

- ŞERİF, Ahmet : Anadolu'da Tanin, Cilt 1, (yay. haz.: Mehmet Çetin Börekçi), TTK Yayını, Ankara 1999.
- ŞİMŞİR, Bilal : Ermeni Meselesi, Bilgi Yayınları, Ankara 2005.
- TOZLU, Selahattin : XIX. Yüzyıl'da Gümüşhane, Erzurum 1998.
- TÜRKÖZÜ, Halil Kemal : Osmanlı Ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1983.
- URAL, Gültekin : Ermeni Dosyası, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- URAS, Esat : Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- WAGNER, Mortiz : Reise nach Persien und dem Lande der Kurden, Leipzig 1852.

d. Makaleler ve Bildiriler

- ALKAN, Necmettin : “ Osmanlı Millet Sistemi'nin Hıristiyan Azınlıkların Milletleşme Sürecine Etkileri”, **Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu**, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s.153 – 172.
- _____ : “Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane Ve Çevresi”, **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 611–624.
- _____ : “Alman Kamuoyuna Göre II. Abdülhamit Devrindeki Ermeni Olaylarının Nedenleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı:164, Ekim 2006,s.75 – 98.

- ARMAOĞLU, Fahir : “Türkiye’deki Amerikan Okulları Krizi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 13, Sayı 37, Mart 1997, s.1 -29.
- BİLGİÇ, Veysel : “Osmanlı Devleti’nde Azınlıklar”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Nobel Yayınları, Ankara 2003,s.77 – 90.
- CURSON, A. : :“Reise von Trebisond nach Erserum”, Karl Koch (Yay.), Kaukasischen Leander und Armenien. Lipzig 1855, s.126–130.
- ÇALIK, Ramazan : “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt 1, (yay. haz. ŞenolKantarıcı Kamer Kasım),Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003,s.105–123.
- ÇAPA, Mesut : “Rus İşgali Sonrası Doğu Anadolu’da Ermeni Mezalimi”, **Müdafaa-i Hukuk**, Sayı: 44, s.31 – 34.
- DARKOT, Besim : “Gümüşhane” maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, MEB Yayınları, s.836 – 843.
- GÖYÜNÇ, Nejat : “Türk Ermeni Kültür İlişkileri”, **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s.21 – 40.
- HALAÇOĞLU, Ahmet : “1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muharebe ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri”, **Ermeni Araştırmaları**,sayı 11, Avrasya Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), Ankara 2003, s.28 -46.

- KANTARCI, Şenol : “Tarihi Boyutlarıyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan’a”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi ve Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 1- 43.
- KARAKAYA, Recep : “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devletinin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878–1900)”,**Ermeni Araştırmaları**, sayı 11, Avrasya Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), Ankara 2003, s.47 – 59.
- KAYA, İbrahim : “Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası” **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi ve Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 73 – 93.
- KODAMAN, Bayram : “Türk Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878–1897)”, **Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2001, s.15.
- KURAN, Ercüment : “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.105 – 121.
- ORTAYLI, İlber : “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Türkler**, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, s. 216–220.
- ÖZTUNA, Yılmaz : “Ermeni Sorununun Oluşturduğu Siyasi Ortam”, **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 41 – 63.
- SAYDAM, Abdullah : “Milli Mücadele’de Gümüşhane”, Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990), Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991,s. 93–100.

- SAN, Sabri Özcan : “Gümüşhane Müstakil Sancağı’ndaki Mahalleler, Aileler ve Hikâyeler”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990)**, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991, s.119 – 140.
- SELVİ, Haluk : “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim (Tarihten Bir Kesit – Özel Sayı)**, MEB Yayını, Yıl 4, Sayı 38, Nisan 2003, s. 119 – 126.
- ŞAŞMAZ, Musa : “Ermeniler hakkındaki Reformların Uygulanması (1895 – 1897)”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s.93 – 104.
- TOZLU, Necmettin : “Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim”, **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu**, özel Sayısı 2, Yıl 7, Sayı 38, Mart - Nisan 2001, s.920 – 934.
- TOZLU, Selahattin : “Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13 -17 Haziran 1990)**, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991,s. 101 – 112.
- UZUN, Turgay : “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ayrılkçı Ermeni Hareketlerinin Doğuşu”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Nobel Yayınları, Ankara 2003, s.191 – 204.
- Yurt Ansiklopedisi : “Gümüşhane”, Cilt 5, Anadolu Yayıncılık Aş., İstanbul 1982, s.3199 -1389.

e. İnternet

<http://www.kelkitcayı.com/tarihphp>, 18 Mart2008, 14.25.

EKLER

دولت

دائرة اوقاف و خلیفہ

ماتری فلی

عدد

طبرزدہ ولایتندہ راجدہ نقرتہ جدیدہ نقرتہ مع صورتہ

ع ۶ سرحد اولیٰ ولایت نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون
تخریر نفوس قیدی بر حسب اعتماد اولوب نفوس عمومیہ جدیدہ نقرتہ ارمنی اھالیہ دیکر جماعت نسبتہ زباج اولوب کمون

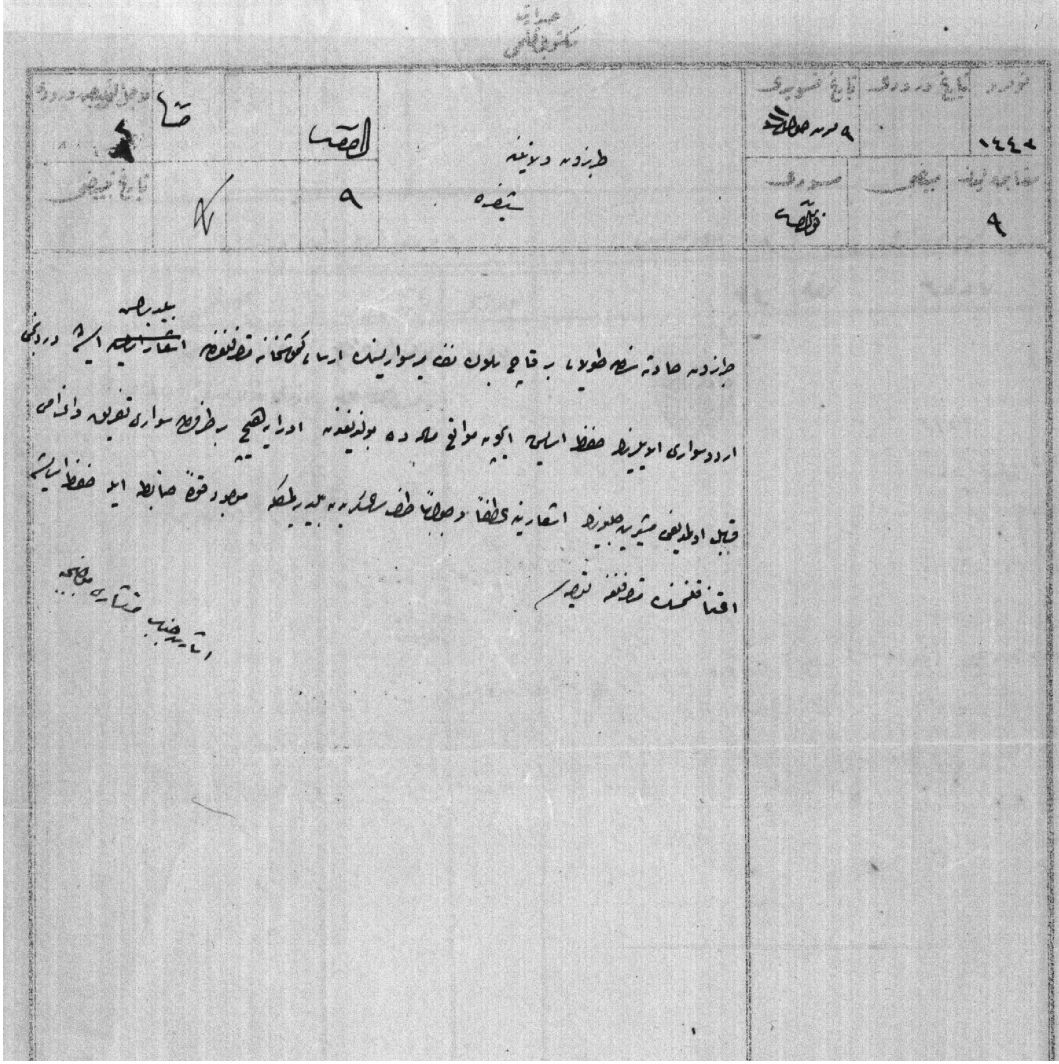
BOA. Y.PRK. DH 7/8

Belge 1 : “Ermeni nüfusun yoğun olduğu mahallelerdeki tahrir komisyonlarında Ermeni memurların da vazife yaptığı Trabzon, Canik Sancağı ve Gümüşhane’de tespit edilen Ermeni miktarı.”

موصوفه چاکر کتیرا دید که
طی زود حادیه سلفاً را هنر لواء حفظه انصاف لاجبه فون معبوده صانع الله عدم کفایتی بختی برقع بدین نظم سوار بندک اسراء لفظه دار کتبخانه نطفه آسانه
نطفه ندر اسراء بولیه بجهت سیدای جهانان جلیسته آفرش خور و رایه مالک الله لایح تفریح و بد الخمره طفوز ندونی شوق سرب جلا نیر خندیا اندر نیزه سوره ارباب حاجت
در رخسار روی همینه بتبصیرتیه وارد املیه صورتیه محموله مطویاً نقیم فزون نطفه در کله اردونک زینبانه اطلاع سوار عاوه طفوز نیر آرایه اکتی تکتی با سوره
و بر بوی زجان و در بیکر این بولمن خم اعظمی از رخساره بختیه حفظ آریه ایخه از رخساره طاقه مطیع مختلفه دوریه حد فایق و بر مضرب اردو و کزنی و سار آبر و خم
مسره و ارفقم و سار کزنی مطیع مسره ای صدد و حفظ نیر بولن زنده کتبخانه ایخه بصیح بر اظنه سوار نقره کتیه در بعضی دریا بختیه لهنم ایچ ارضین حفظه طاقه
یا صحرای علی یا بر ارضی السلام
ع
ضا

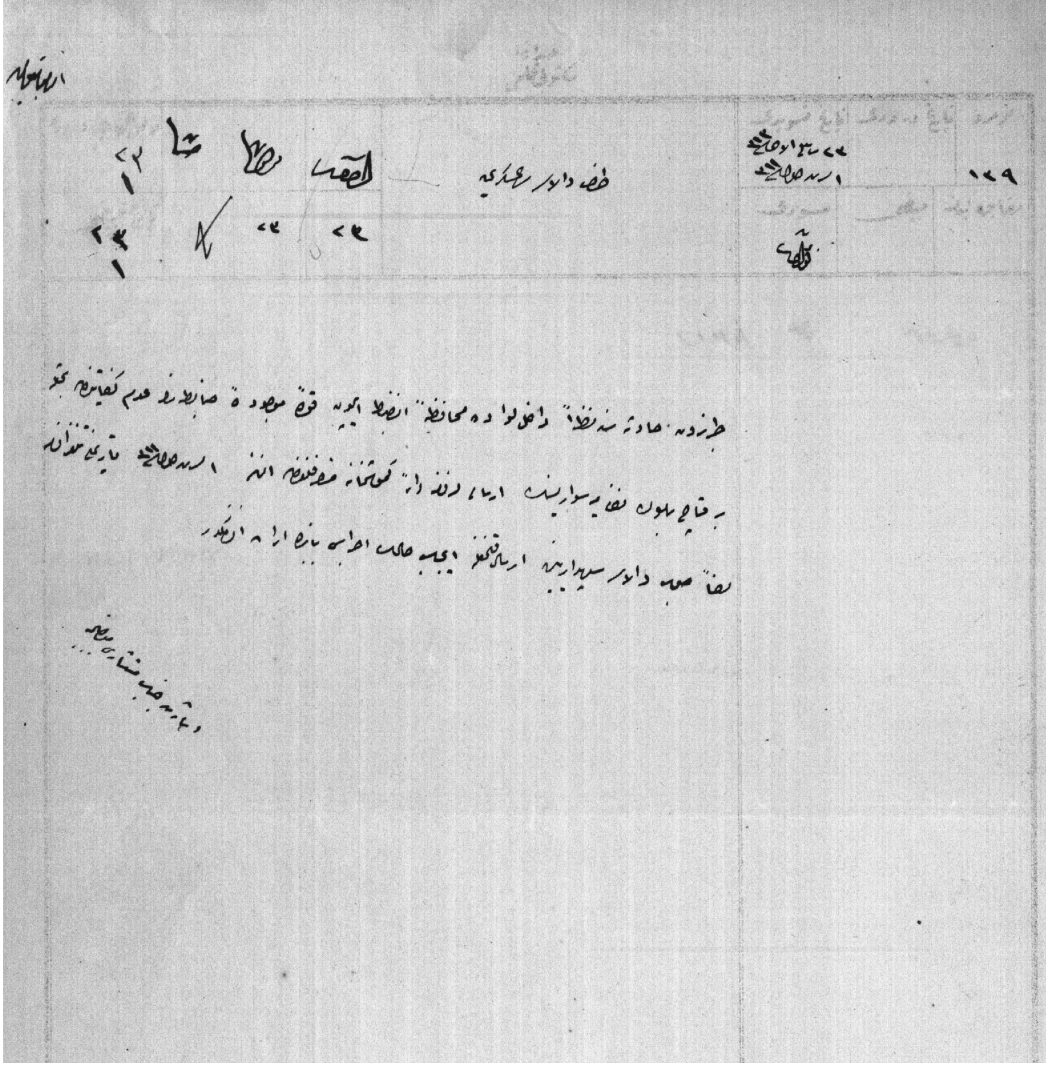
BOA. A. MKT. MHM 663/2

Belge 2 : “Gümüşhane’de meydana gelen karışıklık dolayısı ile Trabzon’dan istenen askeri yardımın mümkün olmadığı.”

BOA. A. MKT. MHM 663/2

Belge 3 : “Gümüşhane’de meydana gelen karışıklık dolayısı ile Trabzon’dan istenen askeri yardımın mümkün olmadığı.”

BOA. A. MKT. MHM 663/2

Belge 4 : ““Gümüşhane’de meydana gelen karışıklık dolayısı ile Trabzon’dan istenen askeri yardımın mümkün olmadığı.”

طبرزدنه ولایتیه سنه ۵

بلد کورکلی

باش کتایب داریسی

کوئچا اید سمدیه قدر دوام اید نه مخاره ده سورشک تاید تکیه اولدینی
ومع اولدیه کلباره قیانا ایدینه اجدای رضاعیه حقا یویب عکریه
باز برلینه کوندر لکجه ورنه اولنا ایشانه استرد اید لکده اولدینی و طرفیه
جور و مقبول سمدیه تمنا اوده قدر بولدینی اکلده تقیه مزوبانت
کامل استرد و سورشک تدارینه قطعاً میانه و یویب ناهدن محکمیه
سیمی تبلیخ اولمسه و کجه کونه طبرزدنه هکت ایدوب و بره اناسنه
اورده تضادق ایدیه و ردغی ایدولک تقیه بوری ضابطیه قوق انظر
اولمه اوزره موقتا اوره توقف ایدر لسه اولدینی موصفیه
ای ایدر لکجه
قدری

BOA. Y. MTV. 130/64

Belge 5 : "Gümüşhane'de Ermeni karışıklığının teskin edildiğine dair Trabzon Valiliği'nin takdimi."

خواجه نصیر الدین

مکتوب

عدد

طریقہ ولایتیہ وارد اولاد شریفہ تفریقہ در

میان

۱۶ لکھنؤ کوشنہ و قلعہ و شورہ کسب کونٹ ایسکی روٹی شیفہ ایم اجمان
 عہد اوغدی منصفہ تھا۔ اخیرینہ کورہ اول طرفہ ہلال کوپڑنہ قصہ ہجوم ایسکی کرکے
 ایسکی و خباہت قصہ رہے بلکہ وافر نام منتر ا شیفہ دفعی غصہ ارضی موالتا سف
 اکلانہ و بوندہ طواری مقررہ علیہ توخیاں شہیدہ اجلاسیدہ بر مجازت بہ حال در دست
 و منہ بانہ تھا استرداری و مروزہ ہوجہ معلومہ معینی اور آردہ دفعی ادارہ عرفی اعلائی یا بلکہ
 منصفہ رہا صدہ اللہ تعالیٰ اہل قزاقہ کورہ قصہ ہجوم ایسکی معینی فیما ایسہ کلانہ خدائیں
 بلکہ طیب بہرہ بر شہ جاسیہ ایسکری جامع اولہ اجزای نصابہ کولینہ اعادہ ایسکی
 در یکایں بہ خباہت ایسکری قوت مساکم ایسکری تنہیل ارضی زومندہ یا ایسکی منصفہ
 ایسکری طیفہ ایسکی
 ایسکری

BOA. A. MKT. MHM 636/5

Belge 6 : "Gümüşhane Kasabası Ermeni mahallesine yapılan saldırı."

هېزونه تفرقه تفارقه

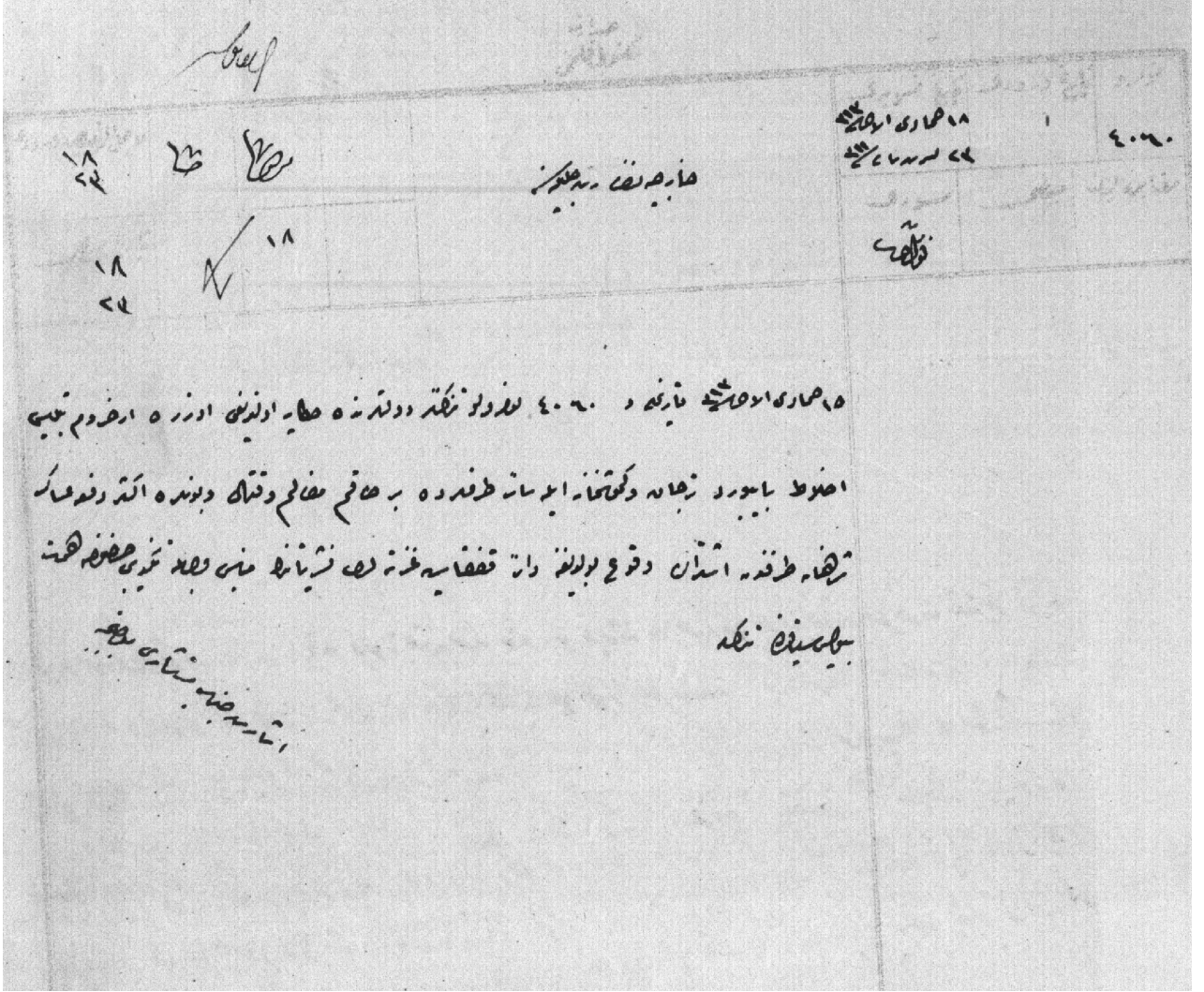
بلور کورک

باش کتابت داری

کوته: قهقهه اسلام ایدار فیداره سنه سورسه ظهور ایتدیگی سوری دنیجه کتلفه
 مقام سرکاری یه کجه تفرافده کورلید کافه مامورینه دفع سورسه اجموه سیدیا تفراف
 یازدین دبورانده مستعین برطابور اغاس هیفاردین معرفده ادباج
 ۱۴۱۳ سره ۱۳۱۳
 هېزونه دلیس
 قدری

BOA. Y. PRK. UM 33/16

Belge 7 : “Gümüshane’de Ermeni ve İslam ahali arasında çıkan karışıklığın önlenmesi için alınan tedbirler.”

BOA. A. MKT. MHM 535/40

Belge 8 : “Erzurum, Bitlis, Gümüşhane ve sair yerlerde Ermenilerin katledildiği hakkında Kafkasya gazetelerinde çıkan yazıların tezkibi.”

فہ۔ جب نظام تنہا پر مبنی تاجیکہ یونہ سرہندہ دکالندہ دار دادو ۱۷۹ فرود
خبر نامہ ترجمہ سید۔

تسیرہ اولک بدمی ستری تاریخو دیوز مجید سہ نومرولو تحیرات عاجزانہ مد عرصہ قلمانہ ملا جرنہ کتد کجہ تراید
ایدو۔ اناطونی مشہادہ سواہلندہ کلانہ سفانہ علی العموم طبرزدہ کیدہ سوہ صاسوہ ایدو
ساع اہالیسندہ یوزرہ اینی دروم فرایدیری روسیہ اخراجہ ددام ایدویرر بودیہ ایدو سواہلندہ
عرصہ دستا اجمعی مکہ برقاہلوندنیرید۔ فقطایہ غرتہ لری ارفوم تبلیسی اغلاط با یورد
ترجماہ کوسہ خانہ ایدہ ساز طرفارده اغیرا کویا بر مقام قتال و مظالم وقوع جولینغہ دیوندرہ آتیریا عاکر مشہادہ
طرفندہ رضی استراک اولسیفہ دار۔ صدوددہ مورد بر صغیر مفصلی تحفا ختام لری دیح و نقل ایدویرر ارفو خانہ
صفتہ مہ ایلرلر۔

BOA. A. MKT. MHM. 535/40

Belge 9 : “Erzurum, Bitlis, Gümüşhane ve sair yerlerde Ermenilerin katledildiği hakkında Kafkasya gazetelerinde çıkan yazıların tezkibi.”

مجلس عالی حضرت مصلحتی

کتابخانه مجلس

مکتب مطبوعاتی

۱۳۰۶

مردم چاکر کبریا -
 «۱۳» تاریخچه نگاره جاگری به زید - طرز دود و از مردم هایسنان ارمنی در دم عاثر لرینک با طوم و با جزئی کتبکه زاید اینکده
 و انجمنی سوله نه کیدن سفاین علی العموم طرز دود کیره سون هاسویدیه محال ساره هایسنان یوزرجه ارمنی در دم فرایر برنی
 روسیه به اخراجیه در دم اینکده اولدینی و قفقازیه غزیه لرینک از مردم بتیس اضبوط با جور و در جهانه و کوشخانه ایو سار طرفه
 اخیراً کویا بر طاقم قنای و نظام و قوچولرینغه دیونرزه کتر دفعه عاگر شاهان طرفندن دخی اشراک اولدینغه زار بر طاقم تغیر فساد لر
 درج و نقی اینکده اولد قری مشربوق شهید و کالتدن دارد اولد ۱۴ لرینه شرحه تاریخچه دیونرزه طقوز نومردلو خبر برانه زجرسی
 لغا تقسیم قلمغه اردو فرمان حضرت ولی اولادک - ۱۵ صافی اولد ۱۳۰۶ م. ب. س. ب. ل. ک.

خارجی
مجلس

BOA. A. MKT. MHM. 535/40

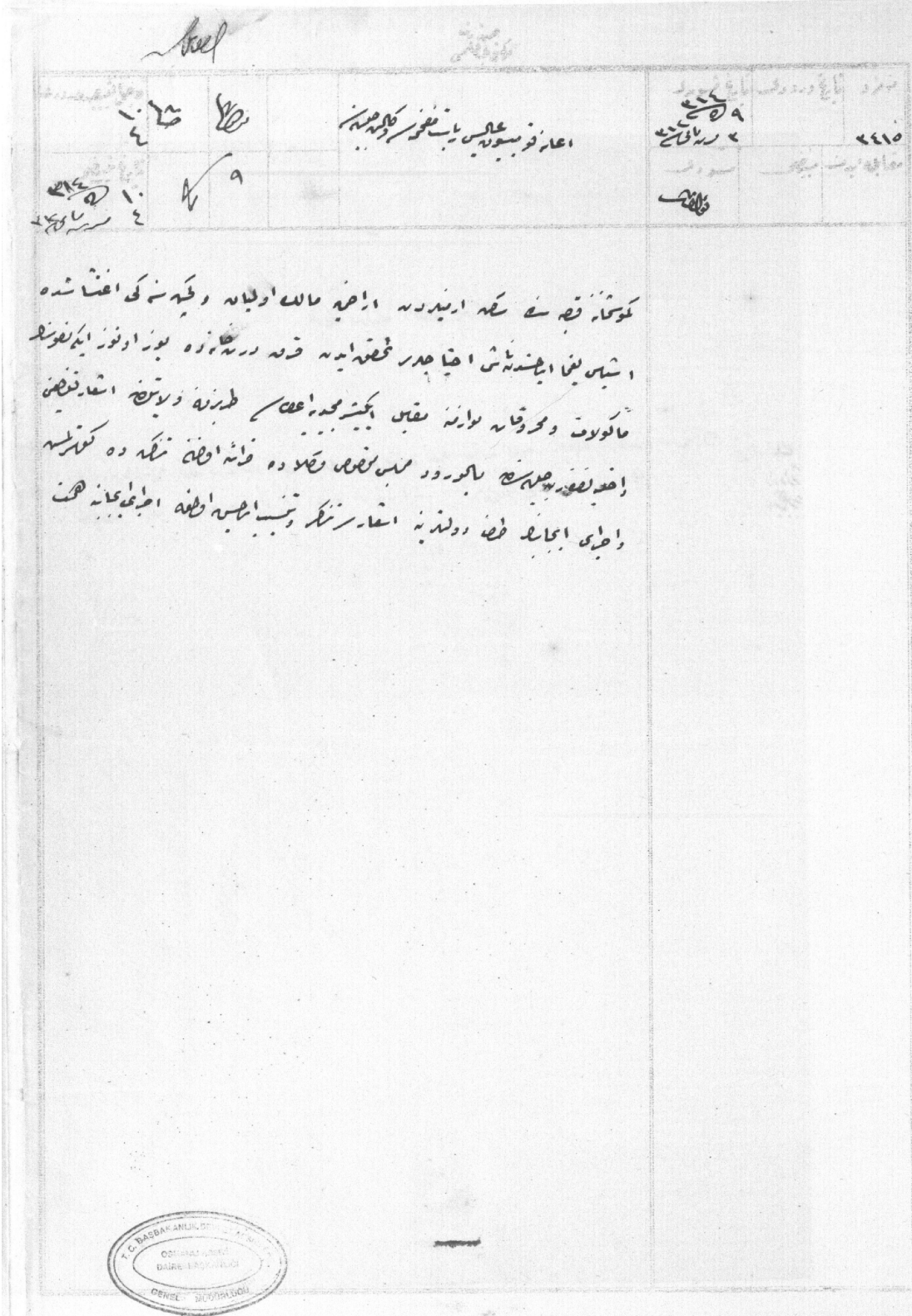
Belge 10 : “Erzurum, Bitlis, Gümüşhane ve sair yerlerde Ermenilerin katledildiği hakkında Kafkasya gazetelerinde çıkan yazıların tezkibi.”

سیران و دیکنده و اهدیه نذرته جمعوت ۱۶ سرحد ۱۵۲۰ تاریخ طوفانیه علی صورتیه

۱۵۲۰ سرحد ۱۵۲۰ تاریخ طوفانیه علی صورتیه
هر چه اولیانی اندزه مذکور درین بلوک درینک صورتیه جمعوت سیران قوتاً از انجا هر چه سینه جریانه ایدیه
مخایره ناک و قیلید خیمه لیک ایچیه عاشره نکرده در هفده سادع الله التوفیق کی قضا کرده که قدره درینک صفیه
موجود ایدیه البسه و اسلحه و حیوانی اولیانی قریه طوقه قضا ایچیه معده جریه البشر نفساً حیواناً افرادی
الانیه جمع اولیانی و بعد ما حیوانی کما یستنده سادع الله التوفیق افراد حیاطیه در دینا ایچیه مقدره کافی
البسه و اسلحه و دیوچه مؤلفه لازم سنده موجود اولیانی قریانه سایر ایدیه افاده سنده اکتفا کتبه صورتیه
فایده ایضا نه انانه طوفانیه مالیه نظر قضا، شکرک بعضه قریانه بر قیام یوز صلح انینک جمع ایدیه حکومت
و بعضه قریا سادیه هجوم نیک نیشده بوند قریانه بونک و اسلحه انی انقباسک و قیقه قوت ایدیه نیک
دفعه زینتاری الهم والزم اولیانی و اهانک صادره انینک نرضانیه قاسم مله ایبارک محافظه حقوقه
ایچیه کوری جریه باه و انجا نظر نه هر کندی تا باه مؤلفه اولیوب فقط حید قطع طوفانیه حکایت مله مقام سیران
صدا نیشیه عرصه ایدیه کوری طریز نیک سیران و کتبان و انجا غایب فاهیه جریانه در رسم طرفه ندره
در حال سانه در قره صایر نه صورتیه و دیوچی قضات و قرانه کاتب بره قریه سابعه علی انجا ایدیه
بغیر کرک ایدیه ندره و کربله بوکامال اسلام سر سیران هر کندی حین اسلحه ساقیه اولیوب قاری
فصلی و غایب ایدیه دره حال هر کندی سنده اشوش اوله و آخر انبار طرفه سبب و لیک سیران
در انبار حکایت قادی و در ضریب انجا ایچیه مدغمه صرف ایدیه و ایدیه اوله اقدامات و عرضها کرایم
عرضه متفق ایدیه اهل معدومه قاسم حکومت سیران کی بولوبه غیب و غایب و در غایت اوله و در غایت اوله و حال
انتر و مفصولات و فقه دیوچی اولیوب بر قریه استراوا ایدیه اصحابه و لیکس با ندره که طرفه سیرانیه ندره
خواستیه بادی اولیوب کوری جریه عودیه و مصروف کتبه نام اقتضای ندره عرصه کتبه اهل عرصه و صورتیه ندره
حقی و کل ایدیه نفر حال و موقوف کس انیشیه الهیه کوره موقفا لریس مقدره ساری خطیبس و بوند انتر
در مغزیه کتبه نه موقت فایضه نصیه سیرانک درینک و خطیب و بوند انتر اسلحه و حیوانه اعصه اولیوب
درینک حین و اقتدار لریه کوره سایه سینه هفت خاندنیه ضابطان برده سینه و قادی و عیالیه عاجله
ایجاب ایدیه برله صورتیه نیکه سیران اولیوب ایچیه بر لیک ساعه قدره قادی و سینه خطیبه اصحابه جریه سیران

BOA. Y. PRK. UM 33/19

Belge 11 : "Şiran, Gümüşhane, Refahiye, Dersim vs. yerlerden Süşehri, Divriği ve Karahisar-ı Şarki karyelerine gelip birlik olup yağmaya kalkışan eşkıyanın durdurulması için zaptiye ve süvari asakiri sevk edilmesi."

BOA. MKT. MHM. 687/3

Belge 12: Gümüshane'de sakin olup karışıklık sırasında eşyaları yağmalanan ve arazileri olmayan Ermenilere ikişer mecdiye verilmesi.

خزیدور دوتونده داخونظاره جیدسه وزدودور قوشارعبیر

دولت اوقاق
مکتوبی
سید

کسی ز فحشینه ساکنه ارضیوره اعانه اصیاع حقیقته مجلسی ذره لزوم تحقیریه قوه دست خانه بوز اونه ایچی
نفوسک بیجک دادور وکوره کی نوزم خودره رینه مقبله برهینه ایکشیرجید اعطای لایه مکملین بدینک مضایقالبینه
بنی مالصنعتیه اعطای فنونصنعت اشعاری اوزینه استینه اولوز اولبایه (۱۸۸۰) سنه ارضیاع قدیمت

اعانه نیکو اسبابیه طویله قنای ارضیوره
بشارت اعلات واز ~~صنعتی~~ یزیدیر براب
بالا طرفان معلول - دیرلک اوزره جزیه
تمسینه ۱۸۸۰

BOA. MKT. MHM. 687/3

Belge 13: Gümüşhane'de sakin olup karışıklık sırasında eşyaları yağmalanan ve arazileri olmayan Ermenilere ikiyeşer mecdiye verilmesi.

باسمه کتابت بر سبوح سفارت سیه لر زینت
صفه

یکدیگر می آید و کانونه نانی افونجی تاریخچه تفادنامه عالی بدیده محو را در سیه جناب ملوکاه مضمونه جلیلی
معلوم جا کارانم اولدی طبعه شرفدار اولانه امرو فرمايه لهیاده ملوکاه حکم جلیله توفیقاً اریندک
ممالک شاهانه کشخایه جهته نه حکم ارهانه دانه اولانه تصورات مفید تکانه لرینک دفع
اولدغنی کی نصیم ایدیلانه حکم و هیجانه تک در دست اولدغنی قارص و البسه طرفنده نایمه افاده
ایدیلوب بوبابه لطفاً طرف اشرف حضرت یار ساهیده اولدورده روسیه حکومتیه بیانه بوردیلوب
ممنونیت و تشکرات هاهه برنی هفتلیه تبلیغ ایدیلوب مشارالیه حضرتیه اشواتقات سیه هسه نایمه
حاصل ایدوب غایت مشکر فالدرده تبلیغه قصور انیمه جلدنده و حکومت محلیه تک روسیه حکومت
ارزوسی و جرد حکم نموده اولدقلرینه اطلاع ممنونیت ایدیکنی افاده انیمه اولدغنیک عبه شوکتیه
حضرت ولی نعمت بیت افقره عرضی اشراغ اولنور اوبابه (۹۶) ۹۶

BOA. Y. PRK. EŞA.23/70

Belge 14 : "Ermeniler tarafından Kars ve Gümüşhane cihetinden, memalik-i şahaneye yapılan silah idhali."

ÖZGEÇMİŞ

Serap AKTAŞ, 03.05.1982 yılında Gümüşhane'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Ordu'da, lise öğrenimini Çankırı'da tamamladı. 2001 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. 2005 yılında buradan mezun olan AKTAŞ, aynı yılın Eylül ayında Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Yüksek Lisans Programı'na girdi. Halen aynı bölümde yüksek lisansına devam etmektedir. AKTAŞ'ın yabancı dili İngilizcedir.